

“Inte ens sista vilan varar för evigt”

Om återlämnade gravplatser genom en fallstudie på Östra kyrkogården i Malmö.

“Not even the final rest lasts forever”

About returned graves through a case study at the Eastern cemetery in Malmö.

Fanny Rading Heyman

Examensarbete i landskapsarkitektur 30 hp

Självständigt arbete vid LTJ-fakulteten

Landskapsarkitekturprogrammet

SLU Alnarp 2012

“Inte ens sista vilan varar för evigt”

Om återlämnade gravplatser genom en fallstudie på Östra kyrkogården i Malmö.

“Not even the final rest lasts forever”

About returned graves through a case study at the Eastern cemetery in Malmö.

Fanny Rading Heyman

Handledare: Carola Wingren, SLU Landskapsarkitektur
Examinator: Mats Lieberg, SLU Landskapsarkitektur
Bitr. examinator: Eva Gustavsson, SLU Landskapsarkitektur

Omfattning: 30 hp
Nivå och fördjupning: A2E
Kurstitel: Examensarbete i landskapsarkitektur/
Master Project in Landscape Architecture

Kurskod: EX0545

Program/utbildning: Landskapsarkitekturprogrammet
Ämne: Landskapsarkitektur
Utgivningsort: Alnarp
Utgivningsmånad och -år: 12/2012
Serie: Självständigt arbete vid LTJ-fakulteten, SLU
Omslagsbild: Fanny Rading Heyman
Elektronisk publicering: <http://stud.epsilon.slu.se>

Nyckelord: landskapsarkitektur, kyrkogårdar,
återlämnade gravplatser, återtagna gravplatser,
plats, landskapsutveckling

Keywords: landscape architecture, cmenteries,
returned graves, repossessed graves, place,
landscape development

Förord

Detta examensarbete är skrivet inom Moviums projekt “Olika aspekter på kyrkogårdsverksamhet”.

Jag vill rikta ett stort tack till min handledare Carola Wingren för inspiration, reflektioner och engagemang.

Jag vill tacka Monica Sandberg, Mats Svensson, Maria Lindberg, Ingemar Petersson och Pål Reijer för att ni bidrog med era erfarenheter. Ytterligare tack till kyrkogårdsförvaltningen i Malmö som tog fram statistik.

Tack till Angela Sandell och Ann-Britt Sörensson på Movium för tips och information i ett tidigt skede av arbetet. Tack till Mats Lieberg och Marie Larsson på SLU för tidiga samtal kring ämnet.

Slutligen tack till familj och vänner.

Fanny Rading Heyman
Malmö 2012

Abstract

This study is based on the observation that the number of returned or repossessed family graves seems to be increasing. Causes may be an increased mobility and simpler burial customs when the remembrance garden is more requested. The family graves have traditionally occupied the largest part of the cemetery area and it now raises questions about how to find new ways to use these areas when released. The *aim* has been to create knowledge and tools to better work with a cemetery in change. The *approach* has been *base information research*, *case study*, *sketching as a method* and *reflection*. The study highlights the returned or repossessed graves from several different perspectives, which shows the complexity of the issue. Furthermore, the processes and factors such as design, law, social, ecological and cultural aspects that define and influence the cemetery are studied in order to create knowledge about opportunities for future change. The *case study* took place at the Eastern Cemetery in Malmö where a way to work was examined through mapping of cultural-historical and architectural values, activities, organization and returned/repossessed graves. The study suggests that one possibility is to use these areas to create new public spaces where visitors can go without having a grave to visit. By increasing the public area of the cemetery it could become easier for people to create attachment to the place, which may be more important in an increasingly mobile society. Finally, three sketches with ideas are presented that can be seen as a *reflection* on possibilities, design and change.

Keywords: landscape architecture, cemeteries, returned graves, repossessed graves, place, landscape development

Sammandrag

Basen för denna studie har varit observationen av att antalet återlämnade/återtagna familjegravplatser ökar. Orsaker kan vara en ökad mobilitet samt att enklare gravskick som minneslunden efterfrågats mer. Dessa familjegravplatser har traditionellt upptagit största delen av kyrkogårdens yta och det väcker nu frågor kring hur man ska kunna finna nya sätt att använda dessa ytor. *Syftet* med arbetet har varit att skapa kunskap och verktyg för att på ett bättre sätt arbeta med en kyrkogård i förändring. *Tillvägagångssättet* har varit *kunskapsinhämtning, fallstudie, skissande som metod och reflektion*. I arbetet har betydelsen av återlämnade/återtagna gravplatsen studerats utifrån flertalet olika perspektiv, vilket visar på frågans komplexitet. Vidare har de processer och faktorer som design, lagar, sociala, ekologiska och kulturhistoriska aspekter som formar och påverkar kyrkogårdslandskapet studerats för att skapa kunskap kring möjligheter till förändring. *Fallstudien* ägde rum på Östra kyrkogården i Malmö där ett sätt att arbeta prövades genom kartläggning av kulturhistoriska och arkitektoniska värden, aktiviteter, organisation och återlämnade/återtagna gravplatser. I studien förslås att man kan använda dessa platser för att skapa nya offentliga rum, dit man kan gå utan att ha en gravplats att besöka och därmed bidra till att levandegöra kyrkogården. Genom att öka andelen allmän yta på kyrkogården blir det lättare för människor att skapa en relation till platsen vilket blir viktigt i ett allt rörligare samhälle. Slutligen presenteras tre idéskisser som kan ses som en *reflektion* kring möjligheter och form för förändring.

Nyckelord: landskapsarkitektur, kyrkogårdar, återlämnade gravplatser, återtagna gravplatser, plats, landskapsutveckling

Innehåll

INLEDNING

Reflektion	10
Introduktion	11

SÖKANDET EFTER PLATSEN

Från platsbrist till frågan om återlämnade gravar 1980-2012	18
Synen på återbruk inom olika religioner	20
En utblick och jämförelse	21
“Att återlämna en gravplats”	22
Den rumsliga betydelsen	23
Platsers betydelser	24

ATT SKAPA PLATS: DESIGN OCH FAKTORER SOM PÅVERKAR

Mellanrummets arkitektur	28
Design teori	30
Rumslighet	32
Lagar gällande för kyrkogårdar	33
Sociala aspekter	35
Kultuhistoriska aspekter	36
Ekologiska aspekter	38
“En utgångspunkt tar form”	39

REFERENSPLATSER: KYRKOGÅRDAR & FÖRÄNDRING

Referensplatserna	42
De Nieuwe Ooster	44
Highgate cemetery	46
Marias Have	48
Gamla kyrkogården	50
Jämförelse mellan kyrkogårdarna	52

ATT STUDERA PLATSEN: FALLSTUDIEN PÅ ÖSTRA KYRKOGÅRDEN

Östra kyrkogården	56
Kontext	58
Historia	60
Organisation och aktiviteter	62
Struktur	64
Kulturhistoria	66
Rumsanalys av ett kvarter	68
“Lediga” gravplatser	70
Tendenser kring gravskick & gravplatser	72
“Att arbeta vidare”	74

IDÉER FÖR PLATSEN

Platsen	78
Parterren	80
Gränser	82
Passagen	84
Möjligheter till förändring?	86
Reflektion	87

DISKUSSION	90
-------------------	----

REFERENSER

Bildförteckning	98
Bilaga1.	100

INLEDNING

Also in loving Memory
of

ELISHA FOWLER
DIED NOV. 30th 1903
AGED 61 YEARS

WAS

ADA MARY

WIFE OF ELISHA FOWLER

DIED DEC. 24th 1903

AGED 72 YEARS

WAS

WIFE OF HARRISON

FOWLER

Also in loving Memory
of

MARY
DIED NOV. 27th 1888
AGED 64 YEARS

WILLIAM
DIED MARCH 10th 1888
AGED 60 YEARS

ALICE AGES
DIED JULY 20th 1892

WIFE OF HARRISON FOWLER

AGED 61 YEARS

WAS

WIFE OF HARRISON

FOWLER

DIED NOV. 28th 1892

Reflektion

Jag vill inleda detta arbete med några reflektioner. Basen för denna uppsats har varit observationen av att antalet återlämnade¹/återtagna² gravplatser ökar. För att sätta detta i relation till en kyrkogård kan nämnas att cirka 50 % av familjegravplatserna i den äldre delen på Östra kyrkogården i Malmö är just återtagna/återlämnade. En grov uppskattning ger att det handlar om en sammanlagd yta som är ca 1,3 ha. Det är yta som ungefär kan jämföras med 2 fotbollsplaner. Om gravplatser fortsätter att återlämnas/återtas i den takt de gör idag och antalet återupplåtelser inte ökar kommer antalet lediga gravplatser på Östra kyrkogården att öka ytterligare. Idag finns det cirka 12 000 aktiva gravar på Östra kyrkogården och år 2011 var gravöverskottet³ 191 gravplatser. På 50 år blir det ett överskott på 9550 gravplatser.⁴

Vad det kan komma att innebära för kyrkogården är vad denna uppsats kommer att handla om.

---

¹ En gravplats återlämnas av familj eller släktingar och platsen tillfaller då huvudman det vill säga kyrkogårdsförvaltningen.

² En gravplats kan återtas av kyrkogårdsförvaltningen då uppenbar vanvård konstaterats.

³ När jag använder begreppet *gravöverskott* syftar det till antalet återlämnade/återtagna gravplatser minus antalet återupplåtelser av gravplatser.

⁴ Scenariot är en uppskattning utifrån 2011 års statistik och reservation görs angående framtida förändrade förhållanden då det statistiska underlaget är litet.

Introduktion

Många kyrkogårdsförvaltningar upplever att antalet återlämnade/återtagna gravplatser ökar. Det kan finnas flera orsaker till detta som att gravrättsinnehavaren flyttat och inte har möjlighet att sköta graven, att kostnaden för gravplatsen upplevs som för stor eller att släktingarna som vilar i graven har blivit för avlägsna. Andra tecken i tiden är en större individualism och det tycks finnas en efterfrågan på mindre askgravplatser och enklare begravningsformer som minneslunden. De lediga gravplatserna skapar svårigheter i att bevara kyrkogårdens arkitektur och de kan göra att kyrkogården upplevs som öde. Platser som upplevs som öde riskerar att bli eftersatta och förlora sitt värde. Dessa familjegravplatser har traditionellt upptagit största delen av kyrkogårdens yta och det väcker nu frågor kring hur man ska kunna finna nya sätt att använda dessa ytor.

Trots att ritualen att begrava döda har en lång historia har den utformning, som ofta förknippas med kyrkogårdar idag, en relativt kort historia i Sverige. Det var under 1800-talet som kyrkogårdar började byggas utanför städerna i den ofta ordnade strukturen med kvartersindelning, trädalléer och raka gångar. I och med den kraftiga urbaniseringen ligger nu många av de äldre kyrkogårdarna mitt inne i staden och kan utgöra en värdefull öppen yta. Detta gör att kyrkogårdar i städerna ofta används på andra sätt än de gjort tidigare.

Jag har ställt mig två frågor som är tänkta att leda som en röd tråd genom arbetet.

1. Vilken betydelse har den återlämnade gravplatsen?

2. Hur kan återlämnade gravplatser användas, förändras och möjligtvis få en ny funktion för att bidra till kyrkogårdens utveckling?

SYFTE/MÅL

Syftet med arbetet har varit att skapa kunskap och verktyg för att på ett bättre sätt kunna arbeta med en kyrkogård i förändring.

Målet med arbetet har varit att studera vilken betydelse återlämnade gravplatser har, samt att presentera ett antal idéer för hur återlämnade gravplatser kan förändras och synliggöra nya möjligheter för kyrkogården.

TILLVÄGAGÅNGSSÄTT

De metoder som använts i detta arbete är litteraturstudier, intervjuer, fallstudie, skissande och reflektion.

1. Kunskapsinhämtning

Via litteraturstudier har en teoretisk grund och kunskap i ämnet skapats. Det studerade materialet har varit tidningsartiklar, vetenskapliga artiklar, populärvetenskapliga texter och böcker. Kvalitativa intervjuer med yrkesverksamma inom området har varit ytterligare en del i kunskapsinhämtningen. Några intressanta kyrkogårdar har varit kompletterande referensplatser i arbetet.

2. Fallstudie

Min fallstudie har ägt rum på Östra kyrkogården i Malmö där jag genom *mapping* studerat aktiviteter och värden på platsen, samt platsens rumsliga sammanhang, struktur & arkitektur. Landskapsarkitekten James Corner (1999) presenterar *mapping*⁵ som en metod som kan användas för att beskriva en existerande komplexitet och som kan skapa möjligheter att upptäcka nya samband (Corner 1999, s. 214). Enligt Corner(1999) är *mapping* en kreativ aktivitet och ett verktyg i design och planering för att effektivt konstruera och tolka det levda rummet. Det första

---

⁵ När Corner använder begreppet mapping kan man inte direkt översätta det till svenskans ord kartläggning. Jag kommer dock längre fram i uppsatsen använda ordet kartläggning och refererar då till mapping.

steget i *mapping* är att sätta skalan, ramen och orienteringen. Det andra steget är att extrahera och isolera delar och data som objekt, kvantiteter, hastigheter, krafter och banor. Sista steget i *mapping* är att rita ut de nya relationerna mellan de olika delarna (Corner 1999, ss. 229-231). Jag har i arbetet använt Corners artikel "The Agency of Mapping: Speculation, Critique and Invention" som en inspirationskälla.

3. Skissande som metod

Ett tredje moment har varit att genom ett eget skissande visa på möjligheter för hur återlämnade gravplatser kan förändras och utvecklas på en kyrkogård. Carola Wingren menar att design kan vara ett verktyg i en undersökande metod (Wingren 2009). Idéskisserna kan därför ses som en undersökning för att utveckla kunskap kring platsen.

4. Reflektion

Reflektion kring process, metod och slutsatser har varit en viktig del i arbetet.

AVGRÄNSNINGAR

Min ambition är inte att ge en heltäckande bild av återlämnade gravplatser utan avgränsningar har gjorts via frågeställningarna, syftet samt via min fallstudie som utförts under våren 2012 på Östra kyrkogården i Malmö. Östra kyrkogården är Malmös till ytan största kyrkogård vilket gör den intressant att studera. Kyrkogården är ritad av en av våra mest kända arkitekter, Sigurd Lewerentz, vilket väcker frågor kring hur man bör förhålla sig till den befintliga arkitekturen vid förändringar. På kyrkogården finns flera gravskick. Dessa är kistgravplatser, familjegravplatser, minneslund, askgravplatser och kistgravlund. Jag har i arbetet avgränsat mig till familjegravplatser gällande återlämnade/återtagna gravplatser då de oftast upptar den största ytan på en kyrkogård även om andra platser också återlämnas/återtas. Den muslimska och den judiska begravningsplatsen på Östra kyrkogården har inte studerats i fallstudien.

Under fallstudien har återlämnade/återtagna gravplatser i den äldre delen av kyrkogården inventerats vid 4 olika tillfällen under våren och sommaren 2012. Ytterligare 2 platsbesök har ägt rum

under samma period då arkitektoniska och kulturhistoriska värden studerats. Alla platsstudier har skett på vardagar, men vid olika tidpunkter på dagen och besöken har varat mellan 1-4 h.

Observationer kring hur platsen används har gjorts i samband med dessa besök. *Referensplatserna* har studerats på en övergripande och generell nivå då mer omfattande platsanalyser inte rymts inom ramen för detta arbete.

Intervjuerna har fått ta stor plats i studien. Detta då mitt ämne berör en aspekt kring kyrkogårdsverksamhet som inte alltid är dokumenterad, men som det finns kunskap om hos de som arbetar med den. För att studera betydelsen av den återlämnade/återtagna gravplatsen ur flertalet olika perspektiv finns det en stor bredd i det studerade materialet. Arbetet pendlar mellan kyrkogården i helhet och den återlämnade gravplatsen, då den inte kan ses som en isolerad företeelse.

TIDIGARE FORSKNING

Återlämnade/återtagna gravplatser tycks vara ett relativt outforskat område. I min sökning har jag funnit 2 studier som direkt berör återlämnade/återtagna gravplatser eller återbruk⁶.

1995 gjordes en brittisk undersökning Reusing Old Graves (1995) av religionsforskaren Davies och Shaw där de genom intervjuer studerade attityderna kring att återanvända gravplatser för nya begravningar i Storbritannien.

En dansk studie från 2011 presenterar en metod för hanteringen av återlämnade gravplatser. De lyfter fram vikten av överblick och planering och föreslår att kyrkogården delas in i olika typ-områden beroende på hur mycket återlämnade gravplatser det finns i området (Kjøller, Tvedt & Kristoffersen 2011).

---

⁶Återbruk innebär att graven återanvänds för ny gravsättning.

DEFINITIONER

Gravrätt uppstår när en gravplats upplåts för gravsättning. Gravrätt förekommer vid gravskick som urngravplatser och kistgravplatser men inte vid begravning i minneslund.

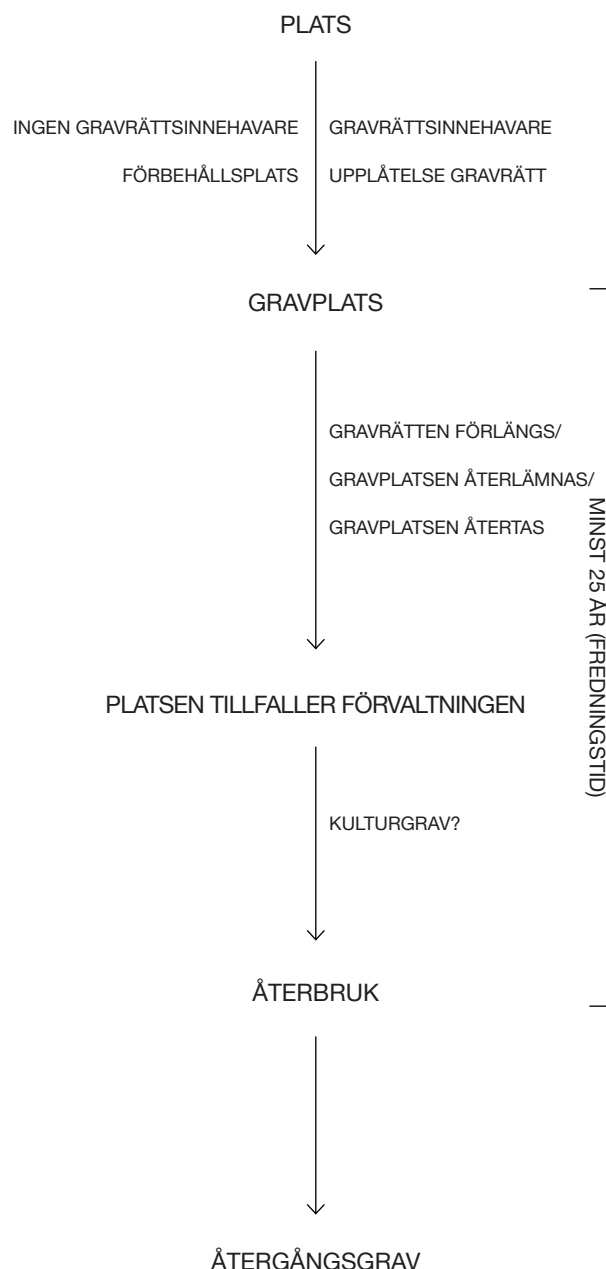
Gravrättstiden är idag oftast 25 år. Finns det ingen efterlevande som vill vara gravrättsinnehavare är gravrätten förbehållen den avlidne i 25 år efter gravsättningen och blir en så kallad *förbehållsplats*. Efter att gravrättstiden har löpt ut kan gravrättsinnehavaren välja att förlänga gravrätten. *Fredningstiden* varar 25 år och är den tid, efter den senaste gravsättningen, då ingen ny upplåtelse får ske på platsen. Att *återlämna en gravplats* innebär att gravrättsinnehavaren, familjen eller släkten, lämnar tillbaka gravplatsen och säger upp gravrätten. En gravplats kan också *återtats* när förvaltningen konstaterar vanvård av gravplats och gravrättsinnehavaren informeras. Tas inte platsen om hand nästa år uppstår uppenbar vanvård. När *uppenbar vanvård* konstateras förverkas gravrätten. En gravplats som *återlämnas* eller *återtats* tillfaller kyrkogårdsförvaltningen som då beslutar om den ska bli *kulturgrav*. En *kulturgrav* är en gravplats som bevaras med stöd av Kulturminneslagen och Kulturminnesförordningen. *Återbruk* innebär att en grav återanvänds för nya begravningar och blir en så kallade *återgångsgrav*.

Definitionerna är från "Begrepp i begravningsverksamheten 2005" (Andersson et al. 2005).

ILLUSTRATION:

Flödesdiagram som visar alternativa scenarion för en gravplats beroende på om det finns en gravrättsinnehavare eller inte.

FLÖDESDIAGRAM

TULLVAKTMASTAREN
H. P. MALMBORGS
FAMILJE GRAFSTÄLLE

HOVSJÖNKAAREN
NILS JONSS
1846 - 1920

FADERN
CARL ADAM
BÄRTZEL
1809-1881

SÖNNERN
CARL ADOLF
BÄRTZEL
1841-1881

SÖKANDET EFTER PLATSEN

Från platsbrist till frågan om återlämnade gravar 1980-2012

På 1980-talet var det brist på gravplatser och nya kyrkogårdar byggdes. Fredentorp i Lund är ett exempel. Platsbrist har varit en fråga i den moderna kyrkogårdens historia. I Malmö kan man exempelvis i ett historiskt perspektiv se hur nya kyrkogårdar byggts när staden vuxit och de gamla inte räckt till.⁷

Idag ges en annan bild. Ingemar Petersson⁸, driftchef på kyrkogårdsförvaltningen i Malmö berättar att behovet av gravplatser anses vara försörjt på de befintliga kyrkogårdarna inom en överskådlig tid. Ett beslut är därför taget i kyrkogårdsnämnden att inte upplåta någon ny mark för gravplatser. Undantagen är Fosie kyrkogård där det inte finns mycket platser att återupplåta samt den mark som är reserverad för muslimska begravningar på Östra kyrkogården.⁹ En liknande bild ges av Maria Lindberg¹⁰, chef på kyrkogårdsförvaltningen i Lund, då hon tror att de kan klara behovet av traditionella gravskick på de äldre centrala kyrkogårdarna, samtidigt som det på den nya kyrkogården Fredentorp finns jungfrulig mark, det vill säga mark där ingen varit begravd tidigare, vilket efterfrågas av muslimer.

På kyrkogårdsförvaltningarna i Lund och Malmö upplever man att antalet återlämnade gravplatser ökar.¹¹ Det kan finnas flera orsaker till detta. Begravningslagen ändrades 1990 till att det ska finnas en aktiv gravrättsinnehavare och år 2000 fick kyrkogårdsförvaltningarna ökade krav på sig att finna en aktiv gravrättsinnehavare (Tendens 2011). Återtagna gravplatser kan

BILD SS. 16-17: Gamla kyrkogården, Malmö

⁷ Detta beskrivs utförligare på s. 57.

⁸ Ingemar Petersson, driftchef kyrkogårdsförvaltningen Malmö. Telefonsamtal. 28 mars 2012

⁹ Ibid.

¹⁰ Maria Lindberg, chef, kyrkogårdsförvaltningen Lund. Telefonsamtal. 22 mars 2012

¹¹ Ibid., Ingemar Petersson, driftchef kyrkogårdsförvaltningen Malmö. Telefonsamtal. 28 mars 2012

därför ha ökat på senare år när kyrkogårdsförvaltningarna inte funnit gravrättsinnehavaren eller någon släkting som vill ta på sig ansvaret när gravrättstiden löpt ut. Det kan också bero på att gravrättstiden idag vanligtvis är 25 år medan det tidigare var vanligare med upplåtelser på evig tid (Tendens 2011). En annan orsak är att minneslunder, som började anläggas på 60-talet, på många platser blivit det dominerande gravskicket (Klintborg Ahlkloo 2001, s. 28) bland annat på grund av rädsla för att graven ska vanvårdas (Berglund 1994, s. 12). Många äldre personer kan även ha lämnat tillbaka familjegravplatsen för att ens barn inte ska behöva sköta om ens grav.¹² Det kan också vara så att den ökade mobiliteten i samhället lett till att platser återlämnats när anhöriga flyttat och möjligheten att sköta om graven försvunnit. Anledningen till att förändringen blivit en fråga idag kan vara att begravningsplatsen har blivit mindre utrymmeskrävande när antalet kremeringar ökar (Sandell 2010), samtidigt som det traditionellt är kistgravplatserna som stått för den större delen av kyrkogårdens areal (Kjøller, Tvedt & Kristoffersen 2011).

Landskapsarkitekten Monica Sandberg¹³ berättar att hon mött återlämnade gravplatser i sitt arbete sedan 90-talet och menar att återbruk har praktiserats länge, men att det är attityderna som har varierat. Synen på kyrkogården har förändrats mot kyrkogården som en kulturhistorisk miljö.¹⁴ Petersson¹⁵ ger en liknande bild och menar att ett ökat fokus på frågan om kulturbevarande sedan 70- och 80-talet har förändrat vad man kan återupplåta. Samtidigt tycks tendensen idag vara att återbruka så långt det är möjligt, vilket kan ha att göra med att det idag finns mycket återlämnade gravplatser.¹⁶ Mycket återlämnade gravplatser innebär en ökad kostnad för kyrkogårdsförvaltningarna som då får större ytor att sköta. I nästa steg blir det en ökad kostnad för det allmänna då kyrkogårdsverksamheten finansieras via begravningsavgiften.¹⁸

Pål Reijer¹⁸, chef på kyrkogårdsförvaltningen i Trelleborg, menar att även då det förekommer mycket återlämnade gravplatser idag tycker han sig se en viss ökad efterfrågan på familjegravplatser igen och menar att det därför är viktigt att förhålla sig avvaktande i frågan.

¹² Mats Svensson, kyrkogårdsförvaltningen Malmö. Samtal. 19 april 2012

¹³ Monica Sandberg, landskapsarkitekt, Lund. Samtal. 28 mars 2012

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Ingemar Petersson, driftchef kyrkogårdsförvaltningen Malmö. Telefonsamtal. 28 mars 2012

¹⁶ Monica Sandberg, landskapsarkitekt, Lund. Samtal. 28 mars 2012

¹⁷ Ingemar Petersson, driftchef kyrkogårdsförvaltningen Malmö. Telefonsamtal. 28 mars 2012

¹⁸ Pål Reijer, chef, Kyrkogårdsförvaltningen Trelleborg, Telefonsamtal, 31 januari 2012

Synen på återbruk inom olika religioner

Nära kopplat till den återlämnade eller återtagna gravplatsen är frågan kring återbruk. Sverige är idag ett mångkulturellt samhälle vilket märks på kyrkogården där flera olika trosuppfattningar möts. Om man studerar synen på återbruk och gravplatsen inom islam, judendomen och ortodox tro märks vissa skillnader.

Enligt islam ska en muslim begravas på jungfrulig mark och familjegravar eller kremering förekommer inte. En muslimsk grav får inte beträdas eller utplånas och öppning eller flyttning av stoftet får endast ske i speciella undantag (Möller 2001, ss. 95-98).

Judar har ofta egna begravningsplatser som de förvaltar genom en förening som bygger på frivillighet. En judisk begravningsplats är helig, ska vara avskild från bebyggelse, permanent och det ska finnas evig frid. Kremering förekommer inte. Det är inte tillåtet att äta och dricka på gravplatsen och graven får inte beträdas. (Möller 2001 ss. 92-93)

För ortodoxa är platsen viktig för sorgen och minneslund är otänkbart. Ortodoxa vill gärna ha en samlad begravningsplats. (Möller 2001, s. 90)

I Malmö har man stor erfarenhet av att arbeta med en kyrkogård i en mångkulturell stad där man arbetat tillsammans med de berörda församlingarna för att skapa nya begravningsplatser.¹⁹ På Östra kyrkogården har exempelvis vissa kvarter inom den äldre delen ombildats till ortodoxa kvarter vilket bidrar till att hålla kyrkogården levande.²⁰ Det finns även en muslimsk och en judisk del på kyrkogården. Petersson²¹ berättar att kistgravsättningarna ökar i Malmö på grund av att det finns människor från många olika kulturer i staden.

Det är relevant att känna till att det synen skiljer sig inom olika trosuppfattningar som förekommer i Sverige, då det kan påverka vilka gravskick som kommer att efterfrågas i framtiden. Det visar också att det inte finns några generella sätt för att hantera frågan kring återbruk.

---

¹⁹ Ingemar Petersson, drifchef kyrkogårdsförvaltningen Malmö. Telefonsamtal. 28 mars 2012

²⁰ Ibid.

²¹ Ibid.

En utblick och jämförelse

Att återbruk är en fråga som berör märks i flertalet artiklar i dagspressen. ”*Se om dina släktingars gravar. Annars kan de bli någon annans.*” i Västerbotten (2009) är ett exempel på hur nyheten att gravar återtas rapporteras eller uppmärksammas. Att återanvända gravplatser är i ett internationellt perspektiv inte en unik företeelse, men det finns olika sätt att hantera frågan. I de flesta kontinentala länderna är det praktik att återanvända gravar (The University of York 2012). I USA återanvänds inte gravar. I delar av Australien kan gravar återanvändas efter 25-50 år om familjen inte betalar avgiften för förlängning (Environment and resources committee 2011). I Tyskland praktiseras återbruk efter 20 år (Johnston 2004). I Storbritannien har evig vila praktiserats sedan 1850-talets *Burial Act* och återbruk har därför varit en fråga som debatterats i dagspressen (Johnston 2004).

Argumenten för återbruk har handlat om markanvändning, hållbarhet, en omfattande platsbrist på kyrkogårdar, ansvars- och skötselfråga samt risken kring fallande gravstenar. Argumenten mot återbruk har varit religiösa motiv, miljömässiga skäl och risken att kulturarvet går förlorat (Jones 2005). Frågor som har lyfts är hur länge staden ska sköta dessa ytor samt hur en alltjämt ökande areal av begravningsmark kan motiveras. Vissa kyrkogårdar har blivit gröna oaser och turistattraktioner medan andra har förfallit. När attityderna kring att återanvända gravplatser för nya begravingar studerades i Storbritannien 1995 visade det sig att ungefär hälften ansåg att återanvändning var ett okej efter ett visst antal år, 30 % ansåg att återanvändning aldrig bör ske med argumentet att graven aldrig får störas och 15 % visste inte (Davies & Shaw 1995). I Storbritannien är det numera tillåtet att återanvända gravplatser som inte varit använda på minst 75 år, men det praktiseras inte i någon större utsträckning (The University of York 2012).

Svaret på varför frågan hanterats så olika i Storbritannien jämfört med Sverige kan vara lagar och lokala traditioner. Även den tid som ska ha passerat som 20, 25, 50 eller 75 år skiljer sig mellan länder där återbruk praktiserats. Tendensen tycks gå mot att i de länder där återbruk inte har praktiserats har det införts eller diskuteras att införas. Samtidigt kan det skilja mycket mellan vad som rent juridiskt är tillåtet och vad som faktiskt praktiseras.

”Att återlämna en gravplats”

Att återlämna en gravplats kan vara ett svårt beslut för den enskilda gravrättsinnehavaren.²² Återlämnandet av en gravplats kan antingen vara aktiv eller passivt. Ett aktivt återlämnande sker oftast genom att man ringer till kyrkogårdsförvaltningen och berättar att man vill återlämna graven. Efter det får man fylla i en blankett där man intygar att alla släktingar är överens om beslutet.

När en anhörig ringer och vill återlämna en gravplats brukar kyrkogårdsförvaltningen i Malmö alltid föra en dialog kring återlämnandet. Det kan ibland finnas en osäkerhet kring beslutet, samtidigt som det vid andra tillfällen redan är fattat. Ett dyrt skötselavtal kan ibland vara en faktor som påverkar och genom att föreslå ett avtal som halverar kostnaden händer det att den anhöriga vill fortsätta ha kvar gravplatsen.²³ Gravrättsinnehavaren har ansvar för gravplatsens skötsel och den kan återtas vid vanvård.

När platsen återlämnats tar kyrkogårdsförvaltningen ett beslut om att bevara den som kulturgrav eller inte. Gravanordningen, det som finns på gravplatsen, som inte tagits bort inom 6 månader tillfaller kyrkogårdsförvaltningen. Om platsen inte kommer att bevaras som kulturgrav tas gravanordningen bort.

Frågan kring återbruk eller förändringar på återlämnade/återtagna gravplatser kan vara en känslig fråga då den kan ses som en sakral plats. Enligt Monika Sandberg²⁴ finns det tre vanliga åsikter i frågan kring återbruk som hon har mött i sitt arbete. För vissa är det en känslig fråga. För andra spelar det ingen roll. För andra är det en tillgång då det ger kontinuitet och ger platsen ett laddande då det är identitetsskapande att vara en del av historien.

---

²² Ingemar Petersson, driftchef kyrkogårdsförvaltningen Malmö. Telefonsamtal. 28 mars 2012

²³ Ibid.

²⁴ Monica Sandberg, landskapsarkitekt, Lund. Samtal. 28 mars 2012

Den rumsliga betydelsen

Familjegravplatserna upptar ofta största delen av kyrkogårdens yta, trots att efterfrågan på detta gravskick tycks ha minskat. Det påverkar kyrkogårdslandskapet på olika sätt. Kjølner, Tvedt och Kristoffersen (2011) såg i deras studie ett samband mellan mycket lediga gravplatser och en mindre attraktiv placering exempelvis i skuggan eller långt från kyrkan. Vid centrala gånger såg de däremot litet återlämnade gravplatser. Valet av gravplats kan även påverkas om det finns mycket återlämnade platser. Svensson²⁵ menar att det kan uppstå ett ”ekorrhjul” som börjar med att en del gravar återlämnas i ett kvarter vilket leder till att fler gravar återlämnas. En annan faktor är tid och mycket återlämnade gravplatser i ett kvarter kan bero på att gravrättsinnehavarna blivit gamla eller släktingarna blivit alltför avlägsna. På Östra kyrkogården i Malmö såg man exempelvis en uppgång av återlämnade gravplatser på 90-talet vilket kan ha att göra med tidsaspekten.²⁶ Återlämnade gravplatser som inte bevarats som kulturgravplatser, innebär platser utan gravstenar. Gravstenen är en symbol för kyrkogården och Sandberg²⁷ tror att det kan bli lättare att platsen övergår till parkanvändning utan gravstenar. Återlämnade gravplatser kan skapa svårigheter kring att bevara kyrkogårdens arkitektur men de kan samtidigt utgöra mellanrum bland de mer ordande gravplatserna. De är även en del av kyrkogården som berättar en historia om vår tid då det fanns mycket lediga gravplatser.²⁸ Återlämnade gravplatser är samtidigt en möjlighet för förvaltningarna att göra förändringar för att möta samtiden. Exempelvis har återlämnade gravplatser använts för att skapa meditativa rum, gånger, sittplatser samt nya gravskick som efterfrågats. I Malmö och Lund har man gjort om återlämnade gravplatser till mindre askgravplatser.²⁹ Större kulturgravplatser har delats upp i mindre askgravplatser på exempelvis Gamla kyrkogården i Malmö.³⁰ På detta sätt kan den kulturhistoriska platsen bevaras, samtidigt som det skapas möjlighet för nya begravingar. Kjølner, Tvedt och Kristoffersen (2011) förslår att områden med mycket återlämnade gravplatser skulle kunna omvandlas till park. En tredjedel av den centrala Assistenskyrkogården i Köpenhamn ska exempelvis omvandlas till park fram till år 2020 (Köpenhamns kommun 2012). I Danmark har man dock en större tradition av att använda kyrkogården som en park än i Sverige.³¹

²⁵ Mats Svensson, kyrkogårdsförvaltningen Malmö. Samtal. 19 april 2012

²⁶ Ingemar Petersson, driftchef kyrkogårdsförvaltningen Malmö. Telefonsamtal. 28 mars 2012

²⁷ Monica Sandberg, landskapsarkitekt, Lund. Samtal. 28 mars 2012

²⁸ Ibid.

²⁹ Maria Lindberg, chef, kyrkogårdsförvaltningen Lund. Telefonsamtal. 22 mars 2012

³⁰ Mats Svensson, kyrkogårdsförvaltningen Malmö. Samtal. 19 april 2012

³¹ Se exempelvis Program för allmän tävling om en ny begravningsplats vid Järvafältet i Stockholm 2009.

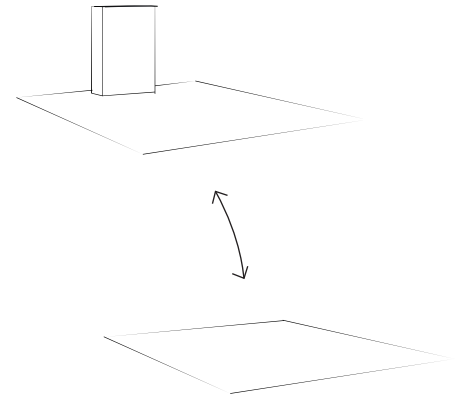
Platsers betydelser

För att få ytterligare perspektiv på kyrkogården och den återlämnade gravplatsen kan man studera dem utifrån teori kring rum och plats. Geografen Tuan (1974) har belyst att platser inte endast är en fysisk struktur. Rummet är det som finns runt omkring oss och platser skapas i rummet av människor som bryr sig om dem (Tuan 1974, s. 245). Tuan (1974) gör ytterligare en skillnad mellan två typer av platser som han kallar *allmänna symboler* och människors *platser för omvårdnad*. *Allmänna symboler* är de ideal som uttrycks i en kultur som sakrala platser och monument medan människors *platser för omvårdnad* kan vara svårare att upptäcka då de kan sakna visuell identitet. Kyrkogården är en *allmän symbol* medan den enskilda gravplatsen kan vara en *plats för anhörigas omvårdnad*. När en gravplats återlämnas slutar den vara vad Tuan (1974) beskriver som *plats för omvårdnad*. Det kan innebära att om mycket gravplatser återlämnas blir det en större andel av kyrkogårdens yta som inte längre är *plats för omvårdnad*. När kyrkogården tidigare byggt på ett delat skötselansvar är det något som förändras och det kan leda till att deltagandet på kyrkogården minskar.

Historikern Philippe Ariès (1975) har studerat hur människors uppfattning av döden har förändrats från medeltiden till senare delen av 1900-talet och hur det rumsligt påverkat kyrkogården. Exempelvis var det under tidig kristendom viktigt att bli begravd inom kyrkans murar då man trodde på ett liv efter detta (Ariès 1975, ss. 17, 169). Själva gravplatsen var under denna period av mindre betydelse och gravarna återanvändes efter en längre eller kortare tid (Ariès 1975 ss. 17, 169). Detta förändrades på 1700-talet när gravplatsen blev viktigare och gravkulten växte fram (Ariès 1975, ss. 17, 169). Det var även då nya begravningsplatser började byggas utanför städerna (Ariès 1975). Filosofen Foucault (1967) menar att gravkulten, att besöka gravplatsen och smycka den, uppstod när man slutade tro på den odödliga själen och idag betraktas begravningen ofta som en hjälp för efterlevande att hantera sorgen och förklaras i psykologiska termer snarare än religiösa (Åhren Snickare 2002, s. 234).

Kyrkogården beskrivs ofta som en plats som förändras långsamt, men den är samtidigt en plats där förändringarna kan gå snabbt. Foucault (1967) belyste just kyrkogårdens föränderlighet när han beskrev den som en *heterotopi*. En *heterotopi* är en plats som bildas i själva grundandet av samhället och som inget samhälle misslyckats

med att skapa, även om de tar sig i olika uttryck i olika kulturer (Foucault 1967, s. 24). En existerande *heterotopi* kan dock fungera på många olika sätt i olika perioder även om funktionen är den samma (Foucault 1967, s. 25). Petersson och Wingren (2011) lyfter fram att forskare menar att det skett ett skifte från den institutionella till den individuella uppfattningen av döden och att det i sin tur påverkar kyrkogårdens form (Petersson & Wingren, 2011 s. 55 se Walter 1994, ss. 16-25.) Det kan innebära många förändringar i framtiden. Kyrkogården kommer kanske inte vara den plats som förknippas med sorg. Sociologen Mats Lieberg (2012) har exempelvis i studier kring *spontana minnesplatser* visat att platsen där olyckan hände är viktig som minnesplats och sågs som ett komplement till gravplatsen.

Foucault (1967) belyste att gravplatsen och den materiella markeringen av den blev viktigare när man slutade tro på den odödliga själen. När gravstenen tas bort försvinner det som synliggör gravplatsen, men den slutar inte vara en gravplats. Det väcker frågan om platsens betydelse förändras när gravstenen försvinner. Samtidigt kan platser som människor bryr sig om kan sakna visuell identitet (Tuan 1974, s. 243). Så även om platsen upplevs som "tom" kan den vara laddad med mening, vilket sättet att beskriva frågan kring återbruk i dagspressen vittnade om. Etnologen Lynn Åkesson (1997, s. 145) har belyst att kyrkogården ofta behandlas som en fredad zon. Den återlämnade gravplatsen är inte en isolerad företeelse utan en del av denna fredade zon. Att göra förändringar på eller återbruka en återlämnad gravplats kan därför vara en känslig fråga.

Frågan kring den återlämnade/återtagna gravplatsen är komplex och det påverkar kyrkogården på olika sätt. Rumsligt kan den leda till nya handlingar, för kyrkogårdsförvaltningen innebär de ökade ytor att sköta, för den enskilde gravrättsinnehavaren kan det vara ett svårt beslut att återlämna en gravplats, i ett internationellt perspektiv har frågan hanterats på olika sätt och inom olika trosuppfattningar varierar synen på platsen. Mycket återlämnade gravplatser innebär också att det delade skötselansvar som skapat delaktighet på kyrkogården minskar och det kan innebära att delar av kyrkogården får färre besök. Att skapa mer delaktighet på kyrkogården kan därför vara ett mål att arbeta mot.

HJEMMANSÄGAREN
PER ANDERSSON
ISOLARP
* 1842 † 1922
HUSFRU
ELNA ANDERSSON
* 1855 † 1922

ATT SKAPA PLATS: DESIGN & FAKTORER SOM PÅVERKAR

Mellanrummets arkitektur

I detta avsnitt kommer jag att studera den kyrkogårdsarkitektur som man finner mellan gravplatserna. Dessa *mellanrum* är intressanta då de utgör den offentliga delen av kyrkogården, medan gravplatserna kan ses som mer privata. I Sverige finns kyrkogårdar som ofta framhålls som de främsta anläggningarna inom svensk landskapsarkitektur.

Forskaren Kjell Lundquist (1994, s. 40) belyser att de första ritade kyrkogårdarna i Sverige är från början av 1800-talet vilket gör att kyrkogårdsarkitekturen har en förhållandevis kort historia här. Kännetecknande för kyrkogårdar är avgränsningen mot det omgivande landskapet med en trädkrans som ofta förstärks med en mur eller ett staket. Trädgårdshistorikern Åsa Klintborg Ahlklo (2001, s. 6) belyser att denna tydliga avgränsning tidigare var gränsen mellan vigd och ovigd jord. De kyrkogårdar som under 1800-talet anlades utanför städerna utformades utifrån klassicismens symmetriska grundprinciper. De hade regelbundna kvarter, tydliga huvud- och tväraxlar, symmetriskt nät av gångar med vegetation som alléer av pelarformade träd och klippta häckar i olika nivåer eller gravstaket i gjutjärn som markerar gravkvarterens indelning (Klintborg Ahlklo 2001, Lundquist 1991). Hängask, hängbok och paraplyalm som benämndes som ”sorgträd” började planteras på kyrkogårdarna under denna period. Thujan och pyramidpoppeln var också vanliga i detta ordnade rum (Lundquist 1991, s. 40). I detta landskap bildar

BILD SS. 26-27: Marias Have, Hardeberga kyrkogård

häckarna och alléerna väggas som delar in och identifierar rummet. Träden bildar ett lövtak mot gravfältens ofta öppnare karaktär och det skapas en kontrast mellan öppet och slutet. Krattade grusgångar förstärker ytterligare upplevelsen av ett ordnat rum.

Under 1900-talet började dock en viss skillnad märkas i kyrkogårdarnas utformning. 1920-talets Skogskyrkogård i Stockholm har fått representera den kyrkogårdsarkitektur som byggde på att röja plats i naturmark. Kyrkogården skapades genom förändring av det befintliga landskapet och förstärktes med byggda arkitektoniska element med material som gatsten, betong och stiliserade vattendrag. Gläntorna och pelarsalen är ofta ett klassiskt element på denna typ av kyrkogård. I detta landskap utgör naturmarken samt gångarna mellanrummen. Ljuset och skuggan tycks vara viktiga element i denna arkitektur. (Klintborg Ahlklo 2001, s. 73)

Gräsmattor med informella gångar började märkas i kyrkogårdsarkitekturen under 1950-talet. En större enkelhet i utformningen eftersträvas. Formspråket blev ljusare och öppnare och ramar och häckar kring gravplatserna togs bort. Gångar av glest lagda kalkstenshällar med breda gräsfogar är ett exempel på uttryck från denna riktning. (Klintborg Ahlklo 2001, ss. 12, 13) Stigen tycks ha varit ett återkommande koncept i gestaltningen av kyrkogårdar under 1900-talet med ett större fokus på rörelse. I exempelvis Augerum utanför Karlskrona, ritad av Per Friberg 1989, används vatten för att leda genom landskapet.

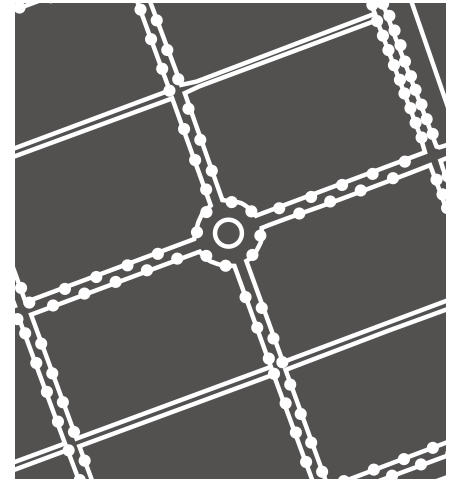
Den största skillnaden i kyrkogårdsarkitekturen är mellan det ordnade och det mer organiskt formade landskapet. Man kan konstatera att olika ideal har skapat olika *mellanrum*. De återlämnade/återtagna gravplatserna kan vara en möjlighet att skapa nya *mellanrum*.

ILLUSTRATIONER:

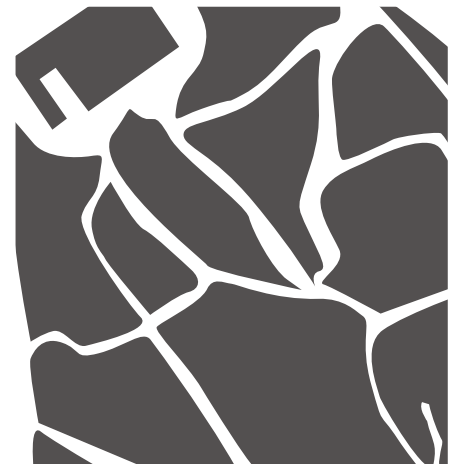
1. Ordnad struktur i 1800-talets kyrkogård med centralaxlar, alléer och en omgivande trädkrans. Fri skiss utifrån en karta över St Pauli kyrkogårdar tillgänglig på Svenska kyrkan (2012).

2. Landskapskyrkogård, 1900-tal, med vindlande gångar i naturmark där byggda element adderas. Principen är den samma som för en skogskyrkogård. Fri skiss utifrån en plan över St Jörgens kyrkogård i Varberg publicerad i Mellan trädkrans och minneslund (Klintborg Ahlklo 2001).

TYOLOGI

1. ORDNAD STRUKTUR

2. LANDSKAPSKYRKOGÅRD

Designteori

“It is taken for granted that in actual design form should be used to reinforce meaning, and not to negate it.”

Kevin Lynch 1964, s. 46

Carola Wingrens (2009) begrepp *passagelandskap* kan användas för att beskriva kyrkogården. *Passagelandskap* är ett landskap som innehåller olika tillstånd av hastigheter, riktningar och som är flyktiga och föränderliga samtidigt (Wingren 2009, s. 188). Det är landskap där besökaren kan uppleva att den går från ett tillstånd till en annat, från en värld till en annan (Petersson & Wingren 2011, s. 62). *Passagelandskap* för tankarna till rörelsen genom landskapet och Petersson och Wingren (2011) menar att begreppet kan vara användbart i utformning av kyrkogårdar.

Landskapsarkitekten och forskaren Susan Herrington (2009) har belyst att landskap som innehåller historiska element, även om dessa är förfallna, kan stimulera minnen och associationer och därför upplevas som tilltalande hos betraktaren. Petersson och Wingren (2011) lyfter även fram minnets betydelse i gestaltning av minnesplatser eller kyrkogårdar genom begreppet *minnesobjekt* som Wingren (2009) utvecklat. *Minnesobjekt* är ett berättande objekt som kan få en besökare att förstå, tolka och uppleva historia och identitet som symboler och förmedlare av känslan av ett annat landskap och en annan tid (Petersson & Wingren 2010, s. 62, Wingren 2009, s. 189). Ett minnesobjekt på kyrkogården är gravstenarna som kan väcka reflektioner kring tidens gång.

Petersson (2004) belyser att en drivande faktor i kyrkogårdens utveckling och design under de senaste åren har varit att skapa en värdig plats för döda och detta har uttryckts i det materiella genom utformningen av kyrkogården och utsmyckningen av gravplatser. I designstrategier för kyrkogården är det även viktigt att se den som en ständigt föränderlig plats för ritual (Petersson 2004, s. 129).

Det finns många olika faktorer som påverkar upplevelsen av ett landskap och ett exempel är symboler. Att utveckla kyrkogården mot ett sekulärt rum utan religiösa symboler men med spirituell karaktär har varit en central fråga för kyrkogårdsförvaltningarna under de senaste åren (Petersson 2004, s. 7). Detta skapar nya utmaningar när man utformar rum på kyrkogården.

Kring frågan om hur man utformar ett *sekulärt högtidsrum* menar arkitekten Jacob Hertzell (2006) att när det saknas tradition kan det vara svårt att känna samhörighet med ett rumsligt språk som inte är förankrat i minnet. Hertzell (2006, ss. 115,117) föreslår att ett sätt att arbeta med detta kan vara att manifesteras symbolik, som exempelvis tid, i materiella objekt. Även Wingren (2009, s. 122) lyfter fram betydelsen av tradition genom att hänvisa till landskapsarkitekten Ann Whiston Spirn som visat hur personer i sina minnesplatser använt mer lokala material och folkliga traditioner än professionella gjort.

Wingren (2009, s. 102) har under sitt arbete som landskapsarkitekt funnit att när klienter efterfrågat det *vackra landskapet* har det snarare varit det *meningsfulla landskapet* man sökt. För att beskriva det landskap som efterfrågas kan man använda begreppet *ideallandskap* (Wingren 2009, s. 102). *Ideallandskapet* är den bästa lösningen och vad det är varierar dock beroende på vem man frågar (2009, s. 102).

Rumslighet

I föregående avsnitt belystes hur man inom designteori ofta fokuserar på *upplevelsen* av ett landskap snarare än dess *form*. På liknande sätt kan man se på *rumslighet*. Corner (1999, s. 227) menar att idéer kring *rumslighet* allt mer kommit att handla om politiska, territoriella och sociala processer än om *fysiska objekt* och *form*. Rummet är inte statiskt utan formas och förändras utifrån olika tiders behov, ideal, lagar, sociala drivkrafter och ekologiska aspekter. Upplevelsen av rummet kan inte frikopplas från de händelser som ägde rum där (Corner 1999, s. 227). Tuan (1974) menar att användarna av en plats skapar den, inte arkitekten bakom. Brukardeltagande, där arkitekten skapar platser tillsammans med dem som ska använda den, har därför på senare år förespråkats som ett sätt att arbeta med "*att skapa plats*". Filosofen Michel de Certeau (1984, s. 201) ansåg dock att det inte går att skapa *plats* genom att producera rum. Detta då det i existerande *platser* finns lager av historiska, ekonomiska och demografiska förändringar gömda i traditioner, riter och rumsliga praktiker (Certeau 1984, s. 201). Det belyser vikten av att, där det är möjligt, utgå ifrån det som existerar och *omvandla* snarare än att bygga nytt, så att flera platser kan existera samtidigt.

Tuan (1974, s. 236) belyser att rummets form påverkar vad vi upplever som *plats* när han jämför Place d'Etoile, som är en *plats*, och Champs Elysée, som är ett stråk. Rummets fysiska form påverkar således möjligheten för platser att uppstå. Arkitektens roll kan därför vara att formge rum där möjligheten "*att skapa plats*" kan uppstå.

Den danske arkitekten Jan Gehl är en av de personer som skrivit kring rummets fysiska form och de förutsättningar det skapar för livet i staden. Faktorer som enligt Gehl (2010) påverkar upplevelsen av rummet är skala och det är därför viktigt att rummets storlek passar de funktioner som ska möjliggöras. Gehl (2010) belyser att det är positivt om det finns mindre platser i rummet. Den återlämnade eller återtagna gravplatsen är exempelvis försvinnande liten på en kyrkogård av Östra kyrkogårdens storlek. Läger man däremot samman flera platser uppstår en möjlighet att ett nytt rum i det större ska kunna skapas. När det gäller form och gestaltning lyfter Gehl (2010) fram aspekter som varierande funktioner, tillgänglighet, bra detaljer samt att platsen är genomtänkt i material och form.

Lagar gällande för kyrkogårdar

Som Corner (1999) nämnt finns det olika processer som påverkar rummet. En sådan faktor är lagen och på kyrkogårdar gäller följande lagar; *Begravningslagen*, *Kulturminneslagen*, *Plan- och bygglagen* samt *Miljöbalken*.

BEGRAVNINGSLAGEN

"En begravningsplats skall hållas i ordnat och värdigt skick och den helgd som tillkommer de dödas vilorum skall alltid iakttas"

Begravningslag (1990:1144) 2 kap.12 §.

Ansvar för detta ligger främst hos kyrkogårdsförvaltningen. Detta kan även påverka vilka aktiviteter som tillåts på en kyrkogård. Vidare har gravrättsinnehavaren ansvar för att hålla den enskilda gravplatsen i ett ordnat skick, men den har även stora friheter att utforma gravplatsen så länge god gravkultur bibehålls. Friheten att utforma gravplatsen har även ökat med ändringar i Begravningslag 1990 (Lieberg 2012).

"Gravrättsinnehavaren bestämmer gravanordningens utseende och beskaffenhet. Detsamma gäller gravplatsens utsmyckning och ordnande i övrigt."

Begravningslag (1990:1144) 7 kap. 26 §

Det är ett exempel på hur en ändring av lagen kan påverka kyrkogården, precis som det i föregående kapitel belystes hur lagen kring en aktiv gravrättsinnehavare kan påverka antalet återlämnade/återtagna gravplatser.

Kring exempelvis gravstenens utformning och material kan det förekomma lokala bestämmelser på kyrkogårdar kring.

"Upplåtaren får dock besluta de begränsningar i gravrättsinnehavarens bestämmanderätt som är nödvändiga för att tillgodose en god gravkultur."

Begravningslag (1990:1144) 7 kap. 26 §

KULTURMINNESLAGEN

Kulturminneslagen gäller för alla kyrkogårdar byggda innan 1939. Länsstyrelsen ska pröva och godkänna väsentliga förändringar, så som uppförande, rivning eller omvandling av byggnader och andra fasta anordningar. Kulturhistoriska värden på begravningsplatser

är skyddade enligt kulturminneslagen och det finns även ett ansvar kring att vårda kulturhistoriskt värdefulla begravningsplatser och gravanordningar så att det kulturhistoriska värdet inte minskas. (Lag (1988:950) om kulturminnen m.m.)

Bedömningen av en återlämnad gravplats kulturhistoriska värden görs av kyrkogårdsförvaltningen och bedöms platsen ha ett kulturhistoriskt värde bevaras den som en kulturgrav med hjälp av kulturminneslagen.³² Ansvar för att ta fram kriterier för bedömningen ligger således hos kyrkogårdsförvaltningarna.

PLAN- OCH BYGGLAGEN

Vid förändringar, som nya begravningsklick, på en kyrkogård behövs bygglov.

“Bygglov krävs för att anordna begravningsplatser såsom kyrkogårdar eller andra gravområden, minneslundar, kolumbarier eller urnmurar. Kravet omfattar såväl allmänna som enskilda begravningsplatser.”

Boverket 2004, s. 22

MILJÖBALKEN

Alléer är ett vanligt inslag i kyrkogårdsmiljöer och de är skyddade som skyddsvärda biotoper enligt Miljöbalken (Länsstyrelsen 2012). Samtidigt borde alléer även kunna skyddas av kulturminneslagen då de är värdefulla för kulturmiljön. Det väcker frågor kring hur det kulturhistoriska skyddet av växtmaterial fungerar. Är exempelvis häckstrukturer skyddade av kulturminneslagen eller finns det en risk att deras värde för kulturmiljön riskerar att glömmas? Det finns en risk att det nu kommer att ske många rationaliseringar på kyrkogårdar då häckar tas bort i buxbomssjukans spår.³³ Det är därför viktigt att man gör en analys över hur man ska byta ut häckar eller förändra samt att man låter denna process ta tid då det innebär omfattande arbete och kostnader när buxbomen dör.

³² Mats Svensson, kyrkogårdsförvaltningen Malmö. Samtal.19 april 2012

³³ Buxbomssjukan diskuteras utförligare på s. 38

Sociala aspekter

Corner (1999) menar att social-psykologiska processer påverkar rummet. Kyrkogården är en plats som berör alla där det förekommer ritualer som begravning och att besöka och vårda gravplatsen. Landskapsarkitekten Inger Berglund (1994) fann i sin studie att kyrkogården även kan fylla en social funktion och fungera som en daglig mötesplats.

Hur och var människor vill begrava sig påverkar kyrkogårdens utformning. Detta genom efterfrågan på olika typer av gravskick samt utifrån önskan om plats på olika kyrkogårdar. I en nyligen publicerad studie har Roger Marjavaara (2012), lektor i kulturgeografi, kartlagt var människor vill begrava sig. Studien visade att 22 % valde att begrava sig på en annan plats än där de bodde och det var ofta kommunen de ursprungligen kom ifrån eller vid sommarstugan (Marjavaara 2012, ss. 264, 273). Denna *dödsmigration* ser Marjavaara (2012) som ett exempel på platsanknytning, då det visar att var man väljer att begrava sig har att göra med vilken anknytning man har till platsen i livet (Marjavaara 2012, ss. 257, 273). Marjavaaras (2012) studie visar att platsanknytning i livet är viktigt för vad människor vill begrava sig och på detta sätt är kyrkogården också en plats för de levande. Kartläggningen av *dödsmigrationen* i Skåne visade att det i Malmö var något färre antal begravningar än dödsfall (Törnberg 2012 med hänvisning till Marjavaara 2012).

Enligt Foucault (1967) är kyrkogården en spegling av samhällets ideal och vilken mening och betydelse kyrkogården ges kan även förändras över tid. På kyrkogården finns det många skrivna och oskrivna regler kring vad man får lov att göra och även dessa förändras i olika perioder. På kyrkogårdar i centrala städer med brist på grönytor används kyrkogården ofta på ett annat sätt än den gjort tidigare. En artikel i *Sydsvenskan* (Anjou 2011) kring Malmös kyrkogårdar visar tydligt hur åsikterna om vad man får lov att göra på kyrkogården går isär kring aktiviteter som sorg, solbad, pick-nick och hundrastning. I grunden kan det handla om synen på kyrkogården som en park eller inte. Idag när många olika trosuppfattningar ska mötas på kyrkogården är vikten av tolerans för de olika ritualer som förekommer samtidigt större än tidigare.

Kulturhistoriska aspekter

De kulturhistoriska värdena på kyrkogården spänner från den övergripande arkitekturen till den enskilda gravstenen.

Kyrkogården är en kulturhistorisk plats och skyddas av flera lagar, men ibland kan det finnas en motsättning mellan bevarande och förnyande av miljön. Östra kyrkogården i Malmö är ett exempel på en arkitektritad kyrkogård, vilket väcker frågor kring hur man ska förhålla sig till den befintliga arkitekturen vid förändringar. Samtidigt kan behovet av förändring uppstå när nya gravskick efterfrågas eller när mycket gravplatser återlämnas. Klintborg Ahlklo (2001, s. 22) menar att kyrkogårdens främsta kulturhistoriska värde kan vara att den förändras och anpassas till olika tiders ideal. Genom att konsekvent bevara hägnader kan kyrkogården tåla både konserverande och nyskapande tillägg (Klintborg Ahlklo 2001, s. 22). Samtidigt menar Klintborg Ahlklo (2001, s. 53) att det är viktigt att veta arkitektens intentioner när man arbetar med förändringar på kyrkogården samt att bevara grundstrukturen så att upplevelser inte går förlorade.

Reijer³⁴ lyfter fram vikten av att göra en kulturinventering innan förändringar görs på en kyrkogård. Sandberg³⁵ menar att det vid en kulturinventering är viktigt att identifiera kyrkogårdens strukturskapande element. Det kan vara trädalléerna, växtvalet, de omgärdande häckarna, kontrasten mellan det öppna och det slutna, eller att hålla sig inom gravplatserna. Den kulturhistoriska inventeringen ska identifiera vad som är värdefulla strukturer, områden eller enskilda gravplatser. De förändringar som sedan föreslås bör utgå ifrån de befintliga värdena.³⁶ Det kan exempelvis finnas mer eller mindre känsliga delar eller delar som redan är påverkade där det kan vara mer acceptabelt att göra förändringar.³⁷ Förslaget kommer sedan ytterligare att prövas i länsstyrelsen eller genom bygglovet.³⁸ Det är även viktigt att gå tillbaka till källan, arkiven och studera hur det har sett ut.³⁹

Sandberg⁴⁰ menar att det bör finnas en rimlighet i vad som klassas som bevarandevärde vid kulturhistoriska inventeringar annars blir bevarandeplanerna inte efterföljda, då det är en kostnadsfråga när platserna måste skötas.

---

³⁴ Pål Reijer, chef, Kyrkogårdsförvaltningen Trelleborg, Telefonsamtal, 31 januari 2012

³⁵ Monica Sandberg, landskapsarkitekt, Lund. Samtal. 28 mars 2012

³⁶ Ibid.

³⁷ Ibid.

³⁸ Ibid.

³⁹ Ibid.

⁴⁰ Ibid.

Gravstenarna har ett kulturhistoriskt värde och berättar en historia om livet och samhället. När det gäller den enskilda gravstenen finns det en del skrivet kring vad som är bevarandevärt.⁴¹ Samtidigt belyser Sandberg⁴² att det är svårare att kulturhistoriskt bedöma en gravsten ju nyare den är. För att verkligen tyda tendenser kan det krävas en viss distans.

Det tycks även finnas ett allmänt intresse för äldre gravstenar. I branschtidningen Kyrkogården (3/2012) skriver man om ett nyöppnat *lapidarium*, ritat av landskapsarkitekten Mona Wembling, i Sibbhult i Skåne. Det nya *gravstensmuseet* anlades för att möta allmänhetens intresse för gravstenarnas historia. *Lapidariumet* består av ett femtiotal stenar som valts ut från 18 kyrkogårdar av kulturvetaren Anna Andréasson och fil lic. Ann-Britt Sörensson. (Silfverberg 2012, s. 30)

Vid nya tillägg på äldre kyrkogårdar ställs man inför ytterligare frågor. En aspekt är *materialvalet* där det kan vara intressant att vara medveten om att det finns ett antal kännetecknande material som sten, gjutjärn, grus, häckar och sorgträd.⁴³ Ytterligare en fråga är *vad som adderas* och hur det förhåller sig till det befintliga landskapet.⁴⁴ En annan aspekt är *läsbarheten* och Sandberg⁴⁵ menar att det kan vara en fördel om det syns att det är ett nutida tillägg, då det kan göra det lättare att förstå platsen.

---

⁴¹ På sidan 68-69 presenteras vilka kriterier kyrkogårdsförvaltningen i Malmö har arbetat fram som verktyg vid den kulturhistoriska bedömningen av gravstenar.

⁴² Monica Sandberg, landskapsarkitekt, Lund. Samtal. 28 mars 2012

⁴³ Ibid.

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ Ibid.

Ekologiska aspekter

I anläggningar med levande material händer det ofta oförutsedda saker. Våren 2011 började det komma tidningsartiklar om hur en sjukdom på buxbom, buxbomssot, spred sig på kyrkogårdarna. *Cylindrocladium buxiola* är en svampsjukdom som kommer från Holland och Tyskland och drabbar buxbom hårt. I Malmö arbetar man inte längre med att försöka hindra sjukdomsspridningen utan att efterhand ta bort död buxbom. Man gör idag bedömningen att buxbomen på kyrkogårdarna till stor del kommer att försvinna under de närmsta åren. Eftersom det måste finnas en avgränsning mellan gravplatserna, är tanken att ersätta de döda buxbomsplantorna med andra typer av plantor. (Anjou 2012)

Där buxbomshäckarna försvunnit kan det upplevas som tomt. På Östra kyrkogården i Malmö har man tillfälligt ersatt buxbom med träpinnar för att markera gravplatserna. Där finns även ett område med provodling där olika sorter häckar provas. Möjliga ersättare till buxbom är *järnek*, *måbär*, *liguster*, *timjan*, *jordgubbe*, *idégran*, *tuja*, *vårjung*, *krypaxbär* och *spirea* (Anjou 2012). Kenneth Lorentzon⁴⁶ som är dendrolog och forskare vid SLU Alnarp menar att utifrån erfarenhet kring trädsjukdomar som almsjukan bör man tänka på variation när man väljer växter. Man bör inte föreslå en ersättare till buxbom utan flera.⁴⁷ Det kan exempelvis vara flera olika sorters häckplantor i blandade häckar eller att man kvartersvis planterar olika häckar. Det väcker också frågan om avgränsningen kan göras på ett annat sätt eller om det måste vara häckar som omgärdar gravplatserna. Det går dock att konstatera att buxbomssjukan skapar ytterligare svårigheter kring att bevara kyrkogårdens arkitektur. Kyrkogårdar är ofta välskötta och det kan minska variationen och den biologiska mångfalden. Genom att sköta vissa ytor mindre och öka "vildheten" skulle man även kunna öka artrikedomen på kyrkogården. Samtidigt finns det en tradition i Sverige att ha välskötta kyrkogårdar, vilket gör att det kan finnas en önskan om att bevara den karaktären.

En aspekt som ofta nämns kring ekologisk hållbarhet är effektiv markanvändning där en tätare stad förespråkats för att hushålla med de resurser som finns och inte minska andelen jordbruksmark. En tätare stad ställer också höga krav på de öppna ytor som finns i staden där kyrkogården har en stor potential att utvecklas.

⁴⁶ Kenneth Lorentzon, dendrolog och forskare. Föredrag Helsingborg, 24 september 2011.

⁴⁷ Ibid.

“En utgångspunkt tar form”

För att avsluta detta kapitel kan man konstatera att största delen av kyrkogården traditionellt utgjorts av privat gravyta. De återlämnade/återtagna gravplatserna kan därför vara en möjlighet att öka andelen offentlig yta på kyrkogården och skapa vad man inom kyrkogårdsarkitekturen kan benämna som nya *mellanrum*.

De nya offentliga rummen skulle kunna erbjuda en plats där besökare kan uppehålla sig utan att ha en gravplats att besöka på kyrkogården. De kan erbjuda en möjlighet för människor att skapa sig en relation och platsanknytning till kyrkogården där de bor, då detta blir allt viktigare i ett rörligare samhälle. De kan även vara ett sätt att möta efterfrågan på rum för reflektion och rekreation i ett storstadsklimat med ett högt tempo (se exempelvis Engfors 2006). På detta sätt kan nya *mellanrum* bidra till att öka användningen och levandegöra kyrkogården.

Jag kommer därför vidare i detta arbete se de återlämnade/återtagna gravplatserna är en möjlighet att skapa nya offentliga rum vilket väcker nästa fråga och det är *hur*?

I nästa kapitel kommer jag att studera fyra andra kyrkogårdar som möjligtvis kan ge några svar kring den frågan.

REFERENSPLATSER: KYRKOGRÄDAR OCH FÖRÄNDRING

Referensplatserna

För att få perspektiv till den plats man arbetar med kan det vara intressant att studera andra platser. Dessa *referensplatser* kan vara ett sätt att upptäcka nya saker och få inspiration. Jag har därför studerat ett antal andra kyrkogårdar. De har valts för att de nämnts som intressanta exempel att studera under intervjuerna eller i litteraturen, för att de är relativt olika samt för att de på olika sätt berör frågor som jag ställt mig i uppsatsen. Monica Sandberg⁴⁸ nämnde under vårt samtal Gamla Kyrkogården i Malmö, som ett intressant exempel att studera, där man arbetat med att skapa en levande kyrkogård. Sandberg⁴⁹ menade även att en annan intressant plats är Marias Have på Hardeberga kyrkogård, där man på återlämnade gravplatser skapat ett nytt rum. Marias Have studeras även i boken Minnes Trädgård (Sörensson & Wembling 2008). Highgate Cemetery i London beskriver Sörensson (2006) som en kyrkogård med ett speciellt bevarandevärde, vilket gör den intressant att studera då även Östra kyrkogården anses ha ett speciellt bevarandevärde. I landskapsarkitekturtidskriften *Topos* (49/2004) beskrivs utbyggnaden av De Neuwe Ooster kyrkogården i Amsterdam som ett exempel på arkitektur som kan innebära en risk. Tillbyggnaden är ett exempel på förnyelse genom arkitektur på en äldre kyrkogård och därför intressant att studera utifrån mitt ämne. Marias Have, Highgate cemetery och Gamla kyrkogården i Malmö har jag besökt under våren 2012, medan De Neuwe Ooster i Amsterdam besöktes våren 2009. Kyrkogårdarna har studerats utifrån följande aspekter som jag har ansett vara relevanta för mitt arbete;

Privat gravyta jämfört med allmän yta, om det förekommer nya begravningar eller inga begravningar samt hur förhåller man sig till att bevara eller förnya landskapet?

BILDER SS. 40-41: De Neuwe Ooster, Amsterdam

BILDER: S 43

1. De Neuwe Ooster, Amsterdam, anlades 1894, utbyggnad 2006
2. Highgate cemetery, London anlades 1839
3. Marias Have, Hardeberga kyrka Kyrkan byggdes på 1200-talet
4. Gamla kyrkogården, Malmö invigdes 1822

⁴⁸ Monica Sandberg, landskapsarkitekt, Lund. Samtal. 28 mars 2012

⁴⁹ Ibid.

De Nieuwe Ooster

De Neuwe Ooster kyrkogården ligger i Amsterdam. Den anlades 1894 och är den största holländska kyrkogården från 1800-talet. 2004 hölls en tävling för utbyggnaden av kyrkogården som det nederländska landskapsarkitektkontoret Karres en Brands vann och 2006 stod den nya utbyggnaden klar. Det var inte första gången kyrkogården byggdes ut. En första utbyggnaden gjordes 1916 och ytterligare en utbyggnad gjordes 1928. Kyrkogården är i grunden en landskapskyrkogård med slingrande gångar och den första och andra utbyggnaden anses ha ett stort trädgårdshistoriskt värde. (De Nieuwe Ooster 2012-05-28)

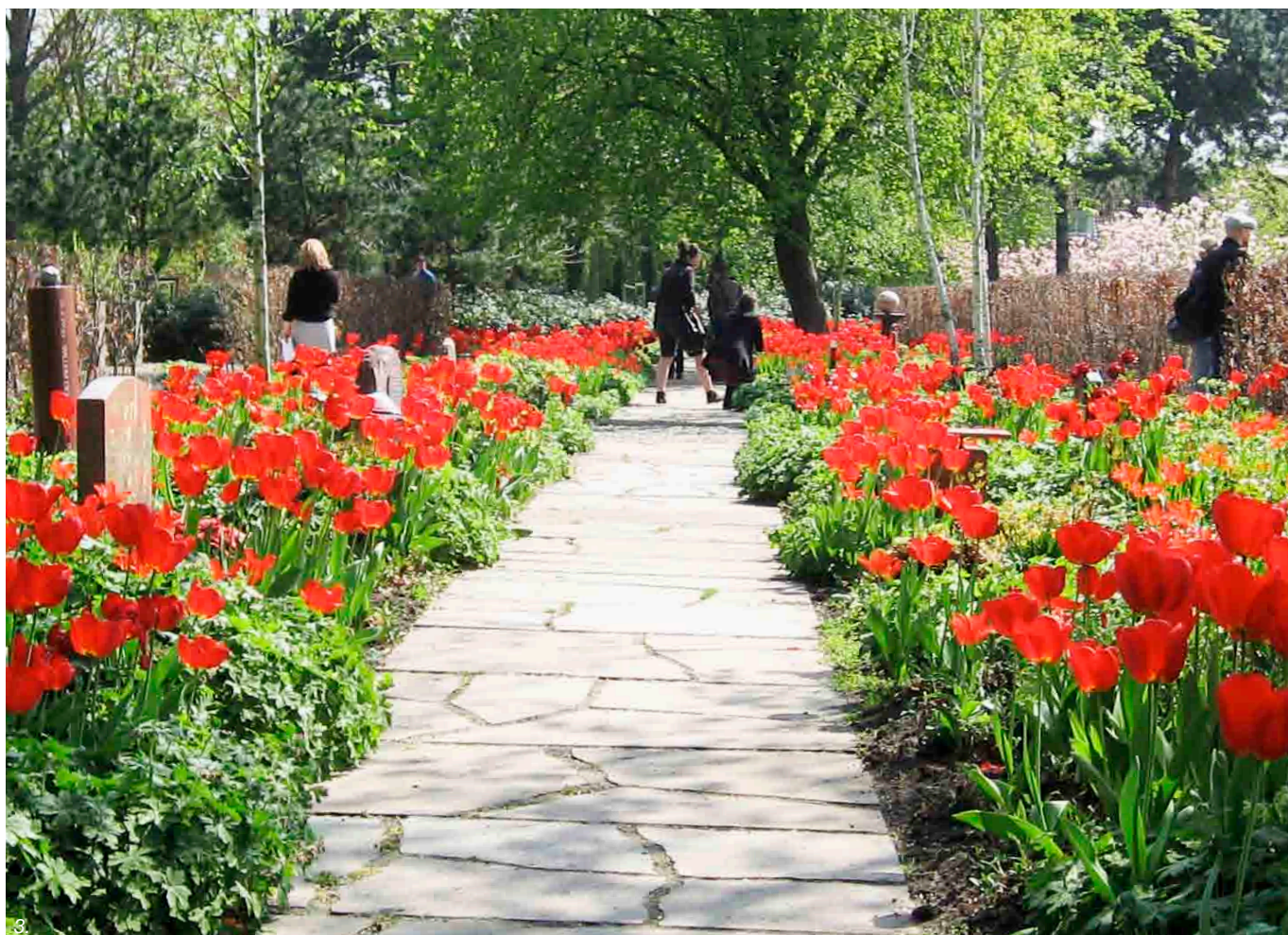
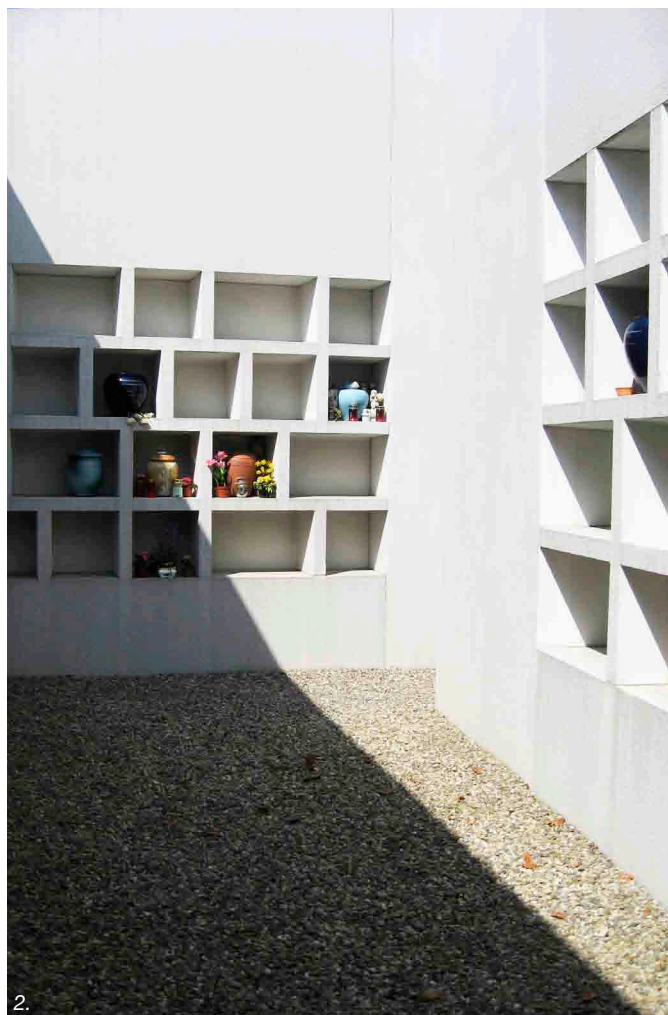
Karres en Brands vinnande förslag stod i kontrast till den äldre delen av kyrkogården. Deras koncept var som en streckkod med långsmala rektangulära och parallella former (van Dooren 2004, ss. 82-83). Dessa former gavs olika innehåll som vatten, en öppen byggnad med urnnisher samt ett antal planteringar med varierande karaktär. I vissa av dessa områden erbjuds plats för olika typer av begravning. Även fast de nya delarna till stor del är privat gravyta upplever man den som en plats som öppnar sig mot den äldre gången och bjuder in till besök. Runt dammen har ett offentligt rum skapats utan gravplatser. Utbyggnaden är intressant då kyrkogårdens äldre delar bevarats och det nya tillägget direkt bryter mot den befintliga kyrkogårdens struktur. Det är en modern arkitektur i sitt formspråk och i valet av material och det märks tydligt att det är ett nytt tillägg vilket gör landskapet läsbart då historien och utvecklingen blir tydlig i kontrasten mellan gammalt och nytt.

I en artikel om arkitektkontoret Karres en Brands i tidskriften *Topos* (49/2004) beskrivs utbyggnaden av kyrkogården som en risk för misslyckande samtidigt som det var en möjlighet till förändring (van Dooren 2004, ss. 82-83).

BILDER S. 45:

1. Bild på byggnaden med urnnisher på De Neuwe Ooster, Amsterdam
2. Samma rum som på föregående bild.
3. En av planteringarna med röda tulpaner, som är en växt som Holland har en lång tradition av att odla. Gravstenarna är placerade bland tulpanerna.

Highgate cemetery

Highgate cemetery anlades 1839 som ett privatägt och ”exklusivt” alternativ till de allmänna kyrkogårdarna i London. En spektakulär arkitektur, med kapell och byggnader, var ett verktyg för att skapa uppmärksamhet kring kyrkogården. Under cirka 100 år begravdes rika och kända personer på kyrkogården och många av gravmonumenten var påkostade och monumentala. Efter 1:a världskriget kom kyrkogården in i en period av förfall då stora gravmonument blev alltmer ovanliga och många gravar övergavs när familjer dog ut. Highgate Cemetery blev en ekonomisk ohållbarhet och ägarna *The London Cemetery Company* gick i konkurs 1960. Kyrkogården övergavs helt 1975 och lämnades åt sitt öde. Samma år bildades *The Friends of the Highgate Cemetery* med syfte att bevara kyrkogården för gravinnehavare, allmänheten och framtida generationer. Platsen hade då förvandlats, från en öppen landskapskyrkogård med vindlande gångar kantade av påkostade gravmonument och med hög skötselnivå, till en vildvuxen ”skog” där murgrönan klättrade överallt. Det visar vad som kan hända när platser lämnas utan skötsel och väcker samtidigt frågor kring hur man väljer att bevara. Fram till 1988 hade Highgates vänner restaurerat många byggnader som den ”ruin de fann” med ledordet ”hanterbar försummelse”. Idag restaureras gravmonument efterhand på kyrkogården. I skötselplanen för den västra kyrkogården arbetar man just nu med att röja mindre trädskott och framöver finns planer på att ta ner de dominerande askträden och återplantera med en variation av inhemska träd, buskar och så med en mix av frön från vilda blommor. (Highgate Cemetery 2009)

Kyrkogårdslandskapet kommer således att gå in i ytterligare en ny fas som inte har en historisk förankring utan snarare en nutida. Det för tankarna återigen till platsers autenticitet. Inom landskapsarkitekturen försöker man ständigt omvärdera vad det är. Om man nyplanterar men använder samma arter är det då autentiskt och hur förhåller man sig till de olika upplevelser man får av en plats när träden är nyplanterade jämfört med när de är uppvuxna. Det man kan konstatera är att landskap är föränderliga. Kyrkogården är idag en turistattraktion och det sker endast ett fåtal begravningar där om året. Den östra delen är öppen för besök mot ett inträde. I denna del vilar bland många andra kända personligheter Karl Marx. Den västra delen är endast öppen för guidade turer, vilket gör den till en förhållandevis privat plats. Den mest intressanta arkitekturen anses finnas i den västra delen.

BILDER S. 46:

1. I västra delen av Highgate cemetery finns ”The Circle of Lebanon” med nedsänkta gravkammare och ett symboliskt cederträd i mitten.
2. En gravplats längs ett stråk på Highgate.
3. Murgröna som slingar sig över gravstenarna.

Marias Have

I Hardeberga, i Skåne, ligger en liten landsbygdskyrkogård som med sin omgivande stenmur gränsar mot det öppna jordbrukslandskapet. På kyrkogården ligger Hardeberga kyrka som är från 1200-talet. Det är därför en mer traditionell kyrkogård då den inte flyttats från kyrkan vilket skedde i många städer. Här har man på återlämnade familjegravplatser skapat en meditationsplats som kallas Marias Have (Sörensson & Wembling 2008, s. 89).

Kyrkogårdens grundstruktur med buxbomshäckar, gångar och gravplatsindelning har delvis bevarats. Lavendel och gräs har tillåtits växa och bilda en äng mellan häckarna (Sörensson & Wembling 2008, s. 89). Det skapar en vildare karaktär och utgör en kontrast till de mer ordnade gravarna. Inom häckramarna har återanvända gravstenar placerats, vilket bidrar till upplevelsen av en historisk plats. På platsen finns det en bänk utsatt vilket skapar en möjlighet att slå sig ner. Ett antal gravstenar har lagts ner i en sedummatta med de omgärdande buxbomshäckarna kvar. Sedumväxter användes ofta förr på gravplatser som marktäckare och det finns även en sedumväxt som heter just gravknopp.⁵⁰

Genom olika element har platsen utvecklats mot en minnesplats och ett nytt rum har skapats på kyrkogården. Platsen utgör en del på kyrkogården där det inte sker några begravingar vilket gör att en besökare kan slå sig ner och reflektera utan att befinna sig vid en aktiv grav. En allmän yta har skapats mitt på en aktiv kyrkogård och platsen utgör ett exempel där det tycks fungera att både ha aktiva gravplatser och ett offentligt rum på kyrkogården. Samtidigt smälter platsen in i kyrkogårdslandskapet med de äldre gravstenarna och de bevarade avgränsningarna.

BILDER S. 49:

1. Återanvända gravstenar formar rummet på Marias Have. Innanför buxbomshäckarna har man planterat äng.
2. Återanvända gravstenar har lagts ner i en sedummatta och bildar ett litet lapidarium.

⁵⁰ Monica Sandberg, landskapsarkitekt, Lund. Samtal. 28 mars 2012

Gamla kyrkogården

Gamla kyrkogården i Malmö invigdes 1822 och kallades då den Nya begravningsplatsen. Fyrtioåttio år senare, när S:t Pauli kyrkogårdar byggts, döptes den om till Gamla begravningsplatsen och idag kallas den Gamla kyrkogården. Den ligger mitt i centrala Malmö omgivet av busscentralen vid Gustav Adolfs torg, kanalen, Kungsparken och varierande bebyggelse. Ljuden från bussar och trafik gör en påmind om att man befinner sig mitt i staden. Här finns många äldre familjegravplatser bevarade. Karakteristiskt för många av platserna är de detaljerade gjutjärnsräckena som fungerar som avgränsning. På de bevarade gravstenarna kan man genom gravinskriftionerna läsa en historia om Malmö och om de som levat och verkat här. Här finns många av de familjer, som varit inflytelserika i byggandet av Malmö, representerade. Att det är en kyrkogård från 1800-talet märks förutom på gravstenarna på de tydliga huvud- och tvärxlarna som leder genom platsen. Kyrkogården är idag kulturmärkt vilket besvarar frågan kring hur man förhåller sig till bevarande av miljön. Kulturmärkningen innebär att man ska bevara så långt det är möjligt och det pågår kontinuerligt en renovering av gravplatserna. (Malmö kyrkogårdsförvaltning 2012)

Samtidigt upplever man att det finns rum mellan gravplatserna med sammanhängande ytor av gräs. Det kan bero på att gravplatser tagits bort efter hand som de återlämnats innan platsen blev kulturmärkt samt att här troligtvis funnits allmänna gravar utan gravsten. På de allmänna ytorna längs stråken har man arbetat med att skapa sittplatser med en typ av bänk som i jämförelse med gravplatserna känns som ett modernt tillägg. På våren finns här stora planteringar med vårlökar som breder ut sig som fält på gräsmattorna och längs huvudstråket finns en vacker sommarplantering. På kvällarna är allén som går längs huvudaxeln ljussatt vilket skapar en nästan suggestiv stämning. Så trots att det är en kulturmärkt plats har den tillåtits att utvecklas med vissa mer moderna inslag. På kyrkogården ser man ofta folk som slår sig ner för att äta sin lunch och huvudstråket används som en passage mellan centrala platser i staden. 1988 anlades här en ny minneslund och kyrkogården är även aktiv med ett fåtal nya urngravsättningar om året. Sandberg⁵¹ menar att det senare tillägget med minneslundan är ett exempel på hur en kyrkogård kan hållas levande och undvika att platsen omvandlas till park.

BILD S. 50: Huvudstråket på Gamla kyrkogården.

⁵¹ Monica Sandberg, landskapsarkitekt, Lund. Samtal. 28 mars 2012

Jämförelse mellan kyrkogårdarna

I inledningen av detta kapitel satte jag upp ett antal kriterier utifrån vilka jag har analyserat platserna. Jämförelsen visar att de fyra kyrkogårdarna har utvecklats på olika sätt genom mer eller mindre aktiva handlingar.

PRIVAT GRAVYTA / ALLMÄN YTA

Highgate cemetery, som delvis är stängd för besök utan guide, upplevs som den mest privata kyrkogården där en stor del utgjorde privat gravyta. Det är ingen plats där det finns bänkar för att man ska slå sig ner. Samtidigt är den en plats som är gjord för att besökas då gravmonumenten byggdes för att synas och därför är riktade mot gångarna. Det ideella arbetet med att ta hand om Highgate visar att det är en plats många bryr sig om. Tillbyggnaden på De Neuwe Ooster upplevs i jämförelse med Highgate som en mer offentlig plats. En av orsakerna till denna upplevelse kan vara att man har ökat skalan på platsen från den lilla begravningsplatsen till ett större gemensamt rum vilket gör att platsen upplevs som mer offentlig trots att den är en aktiv begravningsplats. Gamla kyrkogården upplevs som en offentlig plats vilket kan bero på att gravstenarna blivit allt mer historiska, men samtidigt är den en levande kyrkogård. Orsakerna till att Gamla kyrkogården används mycket av andra än gravplatsbesökare är troligtvis att den har vackra planteringar och generöst med sittplatser samt att den utgör ett huvudstråk som strategiskt kopplar samman olika delar av staden. Längs stråken finns gravplatser precis som på Highgate. Marias Have utgör en offentlig plats på en aktiv kyrkogård och är ett exempel där man aktivt valt att skapa ett nytt offentligt rum för att på detta sätt utveckla kyrkogården.

NYA BEGRAVNINGAR / INGA BEGRAVNINGAR

På De Neuwe Ooster förekommer nya begravingar och tillbyggnaden gjordes troligtvis för att möta en efterfrågan på nya gravplatser. På Gamla kyrkogården förekommer nya begravingar främst i minneslunden⁵² som byggdes på 80-talet. På Highgate har man årligen ett fåtal nya begravingar. På Marias Have förekommer det inga nya begravingar, samtidigt som den ligger på en aktiv kyrkogård. Samtliga kyrkogårdar är således aktiva i större eller mindre omfattning.

---

⁵² Statistik utlämnad av kyrkogårdsförvaltningen i Malmö 19 april 2012

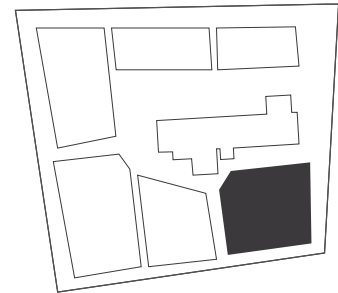
BEVARA / FÖRNYA

På Highgate väcks många frågor kring hur man väljer att bevara. I konserveringen av byggnaderna ville man bevara ruinen, och således upplevelsen av tidens gång. När det gäller landskapet har man valt en annan väg som mer bygger på omvandling av skogen mot en annan typ av skog med andra arter. Den ursprungliga landskapsparken med parterrer och utplanteringsväxter kommer inte att återställas (Highgate Cemetery 2009). Kyrkogården övergavs i en tid när det inte längre fanns ekonomisk möjlighet att sköta den, varmed ett sådant återställande troligtvis skulle varit orealistiskt. Här kan man också diskutera kulturhistorisk autenticitet, då det i den ursprungliga arkitekturen inte fanns en skogskaraktär. Det är samtidigt intressant att se hur landskapet förvandlats utan kontinuerlig skötsel, men det ska självklart nämnas att skulle platsen inte skötas alls skulle den återigen bli helt igenväxt. På Gamla kyrkogården finns en mer tydlig policy för bevarande, då den idag är kulturmärkt. Man har dock inte gjort den till en museal plats, då utrustning som bänkar och belysning vittnar om att det har förnyats för att möta samtiden. Gamla kyrkogårdens struktur med relativt oregelbundet och glest placerade gravplatser kan bero på att här skett förändringar men det skulle behöva studeras ytterligare i arkiven för att man ska kunna dra några slutsatser. Samtidigt belyser det att kyrkogården har en struktur som troligtvis har tålt förändring. Marias Have är ett exempel på förnyelse, men där traditionella material använts och strukturen bevarats. De Neuwe Ooster är det exempel som tydligast visar på förnyelse då den fick ett modernt tillägg som bröt mot kyrkogårdens struktur när det byggdes. Jämförelse som visar att de olika kyrkogårdarna har utvecklats på olika sätt samt att utformning, lokalisering och historia påverkar upplevelsen av platsen.

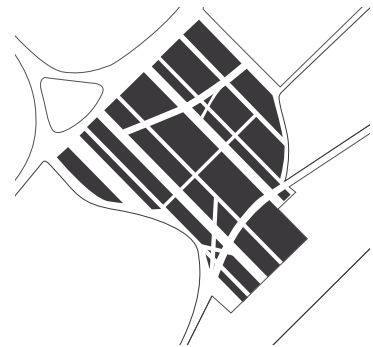
ILLUSTRATIONER:

1. Marias Have markerat i svart vid Hardeberga kyrka omgiven av den aktiva kyrkogården och jordbrukslandskapet.
2. Skiss över hur ett nytt tillägg möter den äldre landskapskyrkogården på De Neuwe Ooster.
3. Skiss över hur placeringen av gravmonument följer landskapskyrkogårdens slingrande gångar på Highgate cemetery.
4. Skiss över Gamla kyrkogårdens huvudaxel som leder mellan Gustav Adolfs torg och Slottsgatan i Malmö.

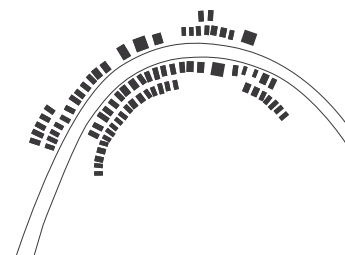
1. MARIAS HAVE

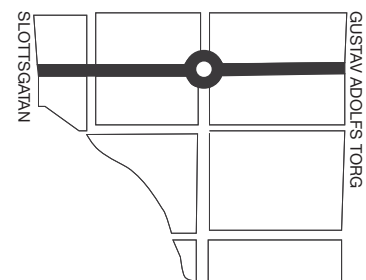
2. DE NEUWE OOSTER

3. HIGHGATE

4. GAMLA KYRKOGÅRDEN

ATT STUDERA PLATSEN: FALLSTUDIEN PÅ ÖSTRA KYRKOGRÅRDEN

© Lantmäteriet 2011

Östra kyrkogården

Östra kyrkogården invigdes 1921 och är en relativt annorlunda kyrkogård jämfört med referensplatserna i föregående kapitel. Den ligger i Malmö, Sveriges tredje största stad, där det bor cirka 300 000 invånare (april 2011, Malmö stad 2012). Staden har en haft en inflyttning de senaste åren och man räknar med att folkmängden ska öka till 324 000 fram till år 2017 (Malmö stad 2012).

Östra kyrkogården är ritad av Sigurd Lewerentz, en av Sveriges mest kända arkitekter, som bland annat ritat Malmö Opera och Skogskyrkogården i Stockholm, tillsammans med Gunnar Asplund. Den är därför känd inom arkitekturkretsar. Kyrkogården anlades, enligt principen från 1800-talet, utanför bebyggelsen men nu har staden vuxit ifatt.⁵³ Tittar man på en karta över Malmö kan man se hur nya kyrkogårdar byggts ut österut allteftersom Malmöns befolkning ökat. Inne i centrala Malmö ligger Kungsparken som idag är en park, men som mellan cirka 1300-talet till 1800-talet var en begravningsplats. Precis öster om Kungsparken anlades Gamla kyrkogården 1822. När Gamla kyrkogården ansågs full anlades S:t Pauli kyrkogårdar som invigdes på 1870-talet. En bit öster om S:t Pauli placerades Östra kyrkogården under 1900-talet. Man kan också se hur kyrkogårdarna har blivit allt större efterhand och Östra kyrkogården är idag Malmöns största kyrkogård.

Frågan är vad som kommer att hända i framtiden. Kommer behovet av stora ytor för gravmark att minska, eller kommer vi att se ytterligare en kyrkogård utanför den Östra framöver?

BILD S. 56: Ortofoto (Fig 1) över Malmö där man kan se hur Östra kyrkogården förhåller sig platser som centralstationen i Malmö och Station Triangeln. Kyrkogården ligger en bit utanför centrala innerstaden då den placerades utanför bebyggelsen när den anlades. Kungsparken, Gamla kyrkogården, S:t Pauli kyrkogårdar som tillsammans med Östra är kyrkogårdar i öst-västlig riktning i Malmö är också utmärkta.

BILD SS. 54-55: Östra kyrkogården, Malmö

⁵³ Riksdagen beslöt 1815 att begravingar på kyrkogårdar inne i städerna skulle upphöra av sanitära skäl och nya begravningsplatser skulle anläggas utanför städerna (Jansson 2003, s. 181).

© Lantmäteriet 2011

Kontext

Östra kyrkogården är Malmös största kyrkogård och är till ytan cirka 50 Ha (Eniro 2012). Från entrén i väster är det till gränsen i öster cirka 1 km.

Omgivningen runt kyrkogården är varierande. Villaområdet Håkanstorp ligger i norr och i öster gränsar kyrkogården mot Inre ringvägen. Mellan ringvägen och kyrkogården ligger ett mindre område med kolonilotter. I väster ligger industriområdet Emilstorp och i söder ligger bostadsområdet Rosengård med höghusbebyggelse. I söder gränsar kyrkogården även mot Cronhielmsparken och en idrottsplats.

Inre ringvägen och industriområdet utgör två barriärer mot kyrkogården och platsen upplevs som mer tillgänglig från Håkanstorp, Sallerupsvägen och Rosengård.

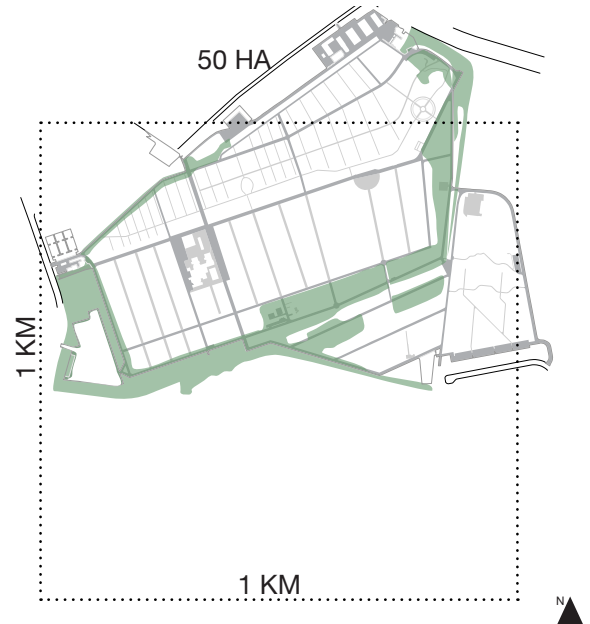
BILD S. 58:

Ortofoto över Östra Kyrkogården (Fig 2) med angränsande områden utmärkta.

ILLUSTRATIONER S. 59:

1. En analys av Östra kyrkogårdens storlek.
2. En analys av typ av områden som omger Östra kyrkogården.

1. STORLEK

2. OMGIVNING

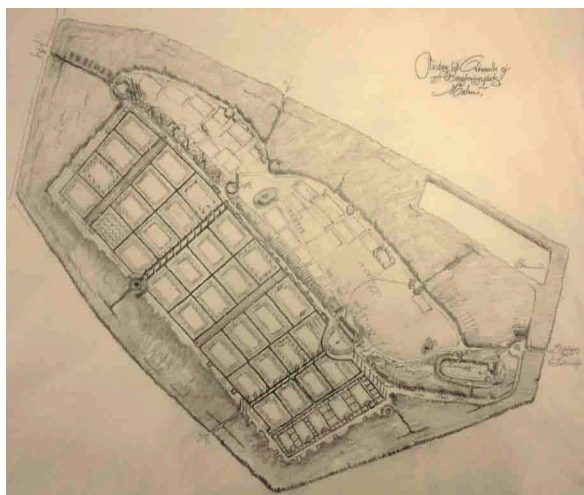

BILD: Sigurd Lewerentz skiss till tävlingen 1916. Kyrkogården har en mer ordnad del i söder och en friare del i norr som mer påminner om den engelska landskapsparken med slingrande gångar. (Fig.3)

Historia

1915 växte Malmös befolkning och det var trångt på de befintliga kyrkogårdarna. Man upplät därför mark för en ny begravningsplats vid höjden Hohoshögen som var ett populärt utflyktsmål i Malmö. 1916 utlystes en arkitekttävling för den nya kyrkogården och 27 bidrag kom in. Anläggningen skulle vara modern, men utformad som en gammal skånsk kyrkogård och den naturliga monumentaliteten kring Hohoshögen skulle utnyttjas. Arkitekten Sigurd Lewerentz vann tävlingen då han ansågs ha en förståelse för slätten. Det togs fram strikta bestämmelser för hur gravstenarna skulle vara utformade. Tanken var att området skulle omgärdas av bokplanteringar, kvarteren skulle omges av häckar av bok och de enskilda gravplatserna skulle avgränsas med storbladig buxbom. (Jansson 2003, ss. 181-183, 185)

När man studerar skisserna och förslagen för kyrkogården på stadsarkivet i Malmö finns det många spår som inte syns i miljön idag. Ett exempel var skisser med gravplatser i små husliknande konstruktioner. Att de aldrig byggts kan bero på att idealen förändrats under tiden kyrkogården tog form eller att det var ekonomiskt orealistiskt. Det visar att från förslag till färdig anläggning kan mycket förändras. Östra kyrkogården har anlagts etappvis och Lewerentz var engagerad i kyrkogården fram till sin död 1975. Förändringar har skett under åren när nya gravskick efterfrågats och exempelvis gjordes kyrkogårdens ceremoniplats om till Sveriges första minneslund 1959 (Malmö kyrkogårdsförvaltning 2012). Kyrkogården fortsätter att förändras och några kvarter, där nästan alla platser var återlämnade, har på senare år gjorts om till askgravplatser.⁵⁴

⁵⁴ Mats Svensson, Kyrkogårdsförvaltningen Malmö. Samtal. 19 april 2012

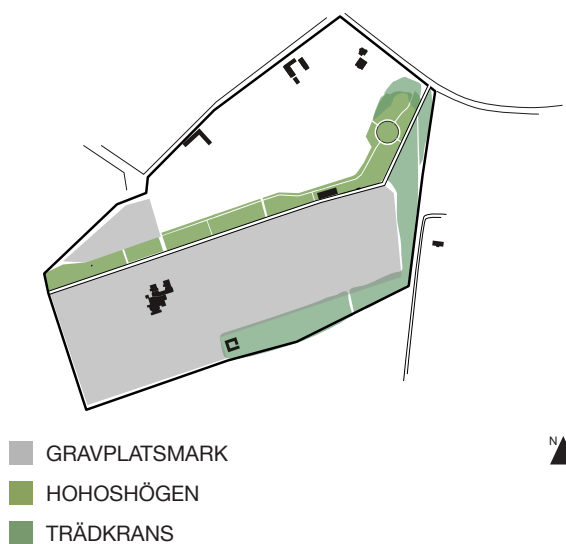
ILLUSTRATIONER:

Östra kyrkogården anlades på åkermark vid den befintliga höjden Hohoshögen som var ett populärt utflyktsmål hos malmöborna och kyrkogården invigdes 1921.

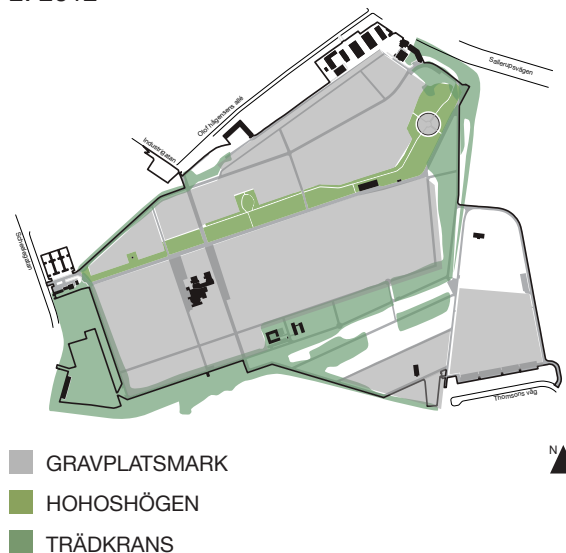
1. 1938-1947 var ungefär halva kyrkogården utbyggd. Kyrkogården omges fortfarande delvis av åkermark och av villabebyggelse.⁵⁵

2. Östra kyrkogården idag där största delen utgörs av gravplatsmark. Kyrkogården har efterhand byggts ut och omfattande utbyggnadsarbeten pågick under 70-talet (Svenska kyrkans hemsida, 2012) Idag är det inte längre åkermark som omger kyrkogården utan ett industriområde, park, kolonilotter, en idrottsplats och bostadsbebyggelse.

1. 1938-1947

2. 2012

⁵⁵ Illustrationen är gjord utifrån tolkning av information från ett flygfoto tillgängligt på Malmö Stads karttjänst (2012).

Organisation och aktiviteter

Östra kyrkogården kan övergripande delas upp i två delar. Söder om Hohoshögen finns äldsta delen med gruskvarter omgärdade av bokhäckar. Norr om åsen ligger den nyare delen med gräskvarter. På Östra kyrkogården finns det flera gravskick som urngravplatser, kistgravplatser, askgravplatser, minneslund och kistlund. I söder finns det en muslimsk och en judisk begravningsplats. På kyrkogården finns det även ett område för provodling av olika sorters häckar som kan vara möjliga ersättare till buxbom.

Vid observationer på plats sågs flera aktiviteter som skötsel, besök till gravplatser och begravning.⁵⁶ Dessa aktiviteter förekom på olika platser på kyrkogården. Andra typer av aktiviteter som cykling, promenad, joggning och hundrastning förekom också på kyrkogården. Dessa aktiviteter sågs främst längs kyrkogårdens gränser, på huvudstråket mellan den västra och östra entrén samt längs promenaden uppe på Hohoshögen. De allmänna aktiviteterna, som inte direkt är kopplade till kyrkogårdsverksamheten, tycks således oftast ske längs vissa stråk medan de aktiviteterna som är kopplade till kyrkogårdsverksamheten äger rum på olika platser mer utspritt över hela kyrkogården.

BILDER:

1. Promenaden uppe på Hohoshögen.
2. Bild på norra delen av kyrkogården med gräs och Hohoshögen i bakgrunden.
3. På Östra kyrkogården finns ett område för provodling av ersättare till buxbom.
4. Allé i den äldre södra delen av kyrkogården.

⁵⁶ Information om hur observationerna har gjorts finns på s. 14.

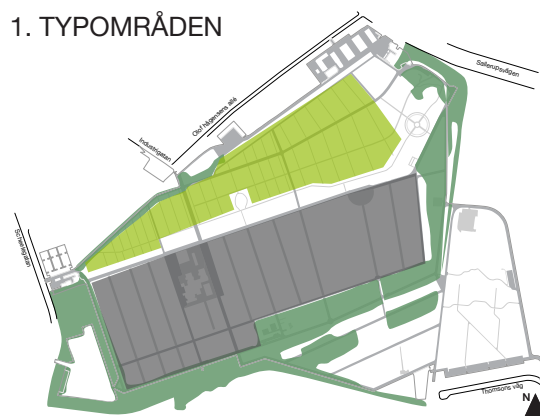
ILLUSTRATIONER:

1. Uppdelningen av kyrkogården i övergripande typområden. Gräskvarteren ligger i norra delen av kyrkogården och gruskvarteren i den södra delen.

2. Kvartersindelning och placeringen av olika gravskick på kyrkogården. Det finns förutom de traditionella gravskicken askgravplatser, kistlund, minneslund samt en judisk och en muslimsk begravningsplats.

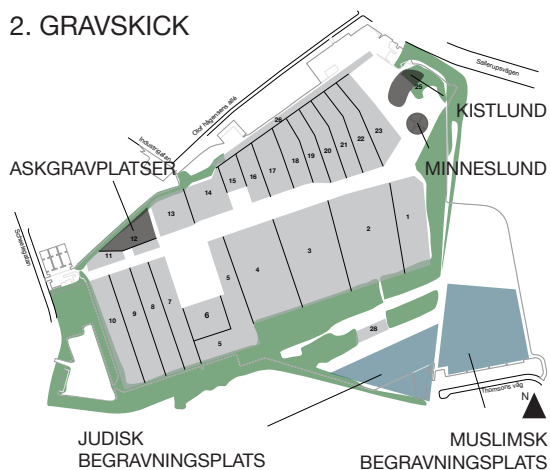
3. Illustration som visar hur de aktiviteter, som inte direkt kan kopplas till kyrkogårdsverksamheten, förhåller sig på kyrkogården.

1. TYPOMRÅDEN

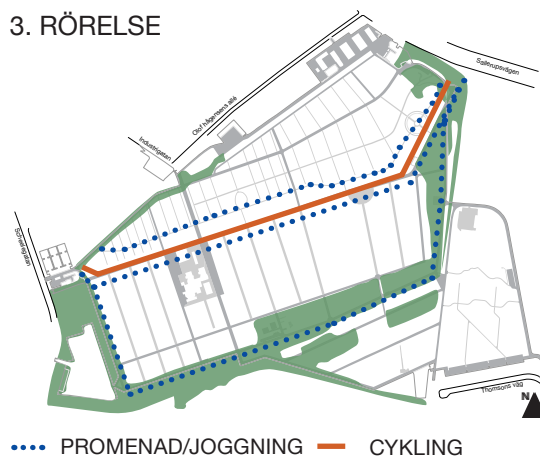

GRUSKVARTER GRÄSKVARTER

2. GRAVSKICK

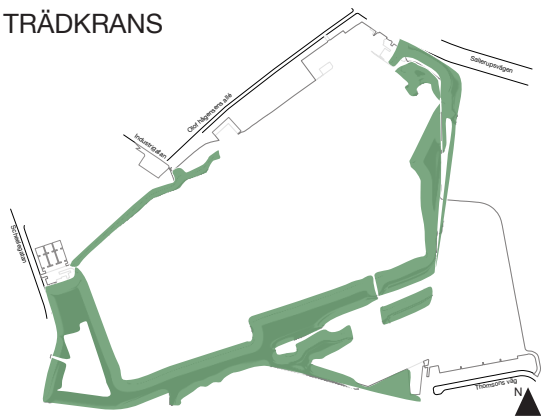
3. RÖRELSE

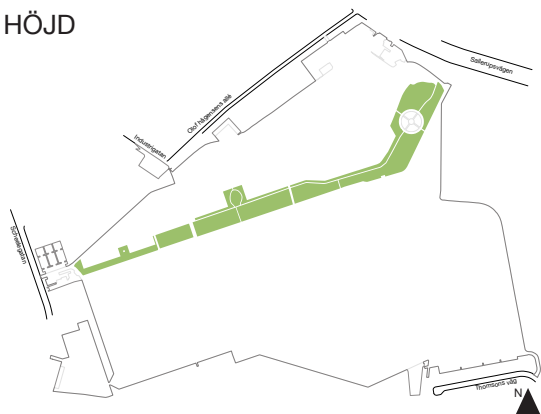
.... PROMENAD/JOGGNING — CYKLING

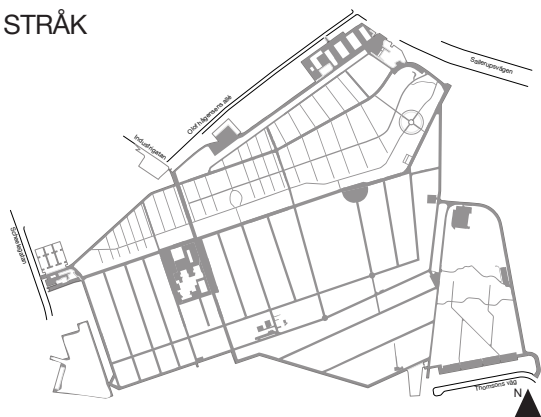
TRÄDKRANS

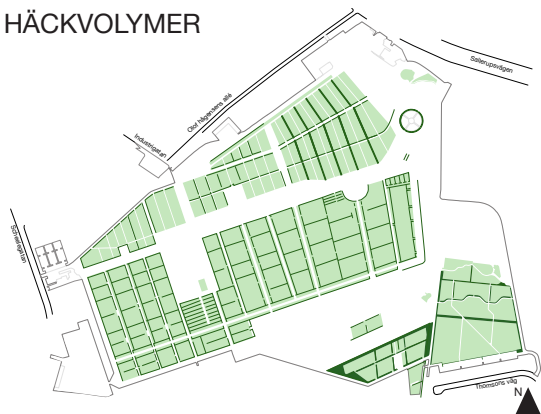
HÖJD

STRÅK

HÄCKVOLYMER

Struktur

Att dela upp kartan i olika lager, *layering*, kan enligt Corner (1999) synliggöra platsens tänkta program. De enskilda lagren lyfter ut och isolerar en företeelse vilket kan synliggöra en komplexitet som är svår att upptäcka annars (Corner 1999, s. 235). Metoden har använts flera gånger tidigare varav ett av de mest kända exemplen är Bernard Tschumis plan för Parc de la Vilette i Paris. Som tidigare nämnt menade Sandberg⁵⁷ att det är viktigt att identifiera kyrkogårdens strukturskapande element innan förändringar görs och därför kan *layering* vara ett viktigt arbetsredskap vid arkitekturanalysen av kyrkogårdar.

Illustrationerna (s. 64-65) visar Östra kyrkogårdens strukturer i olika lager och i följande stycke analyseras dessa olika element.

Trädkransen av mestadels bokträd runt kyrkogården är det mest dominerade elementet. Det utgör kyrkogårdens gräns och skapar en upplevelse av att vara avskild från den omgivande bebyggelsen.

Höjden Hohoshögen, som var en befintlig höjd när kyrkogården anlades, utgör ett tydligt element. Höjden skapar en möjlighet till utsikt över kyrkogården.

Stråken är bland de mest dominerande elementen och följer Hohoshögens riktning parallellt eller tvärgående. De är tydliga linjära element som också följer gravkvarterens indelning. De förstärks ytterligare när de omges av häckarna eller alléerna.

Häckvolymerna är utmärkande i sin symmetri och upprepning framförallt i den äldre delen. De delar in gravkvarteren och utgör väggar längs gångarna.

⁵⁷ Monica Sandberg, landskapsarkitekt, Lund. Samtal. 28 mars 2012

Alléerna är tydliga linjära element i den äldre delen. De har varierande karaktär med olika sorters träd. Alléer förekommer även runt kyrkogården men de blir inte lika framträdande där då de smälter samman med trädkransen.

Bland de *byggda elementen* finns det vissa som är mer utmärkande på platsen som klockstapeln, minnesplatsen och kapellen: Hoppet, S:ta Gertrud och S:t Knut. Blomsterbutiken ligger precis utanför västra entrén. Det finns ytterligare ett antal byggnader som bland annat ger plats för verkstad och kundtjänst.

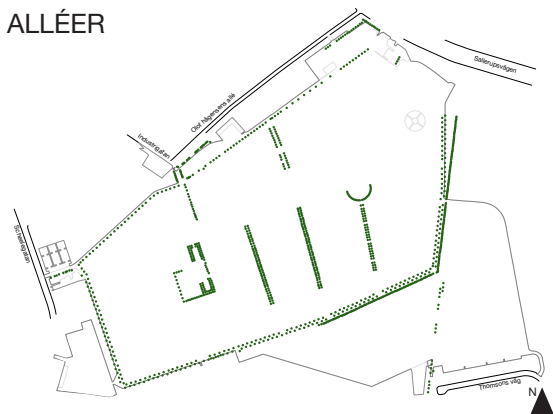
Träd förekommer både i regelbundna alléer, i mer skogsliknande områden och som oregelbundet placerade solitärer. Solitärerna skapar ett vildare intryck i kontrast till de strikta häckarna och alléerna.

Alla lager är synliga i en bild vilket visar platsens komplexitet.

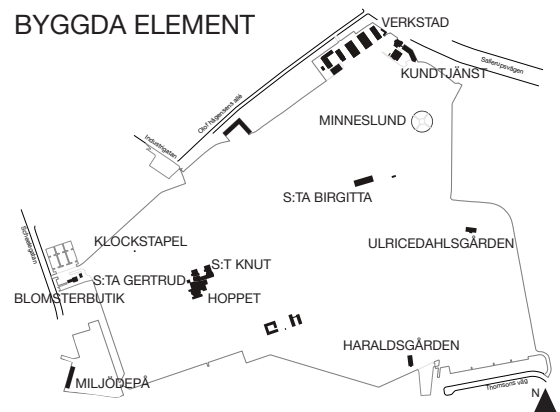
På Östra kyrkogården finns det många starka element som påverkar upplevelsen av rummet. En stark del i upplevelsen av Östra kyrkogården tror jag är platsens storskalighet och upprepningen av den geometriska strukturen i bokhäckarna. Samtidigt som det inom kvarteren finns en variation med olika typer av gravskick och med varierande gravstenar från olika perioder.

Trädkransen, höjden, häckarna och huvudstråken är de mest strukturskapande elementen och om man ska bryta mot dessa strukturer bör man studera vilka konsekvenser det får för anläggningen.

ALLÉER

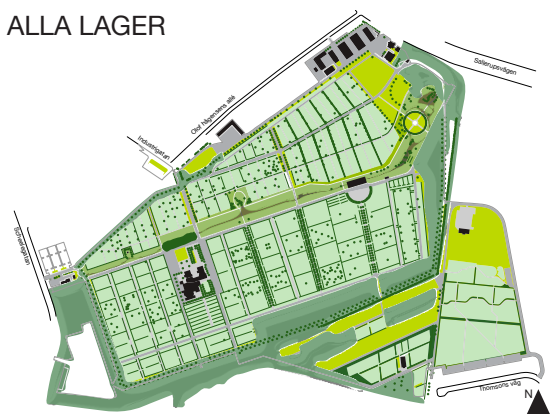
BYGGDA ELEMENT

TRÄD

ALLA LAGER

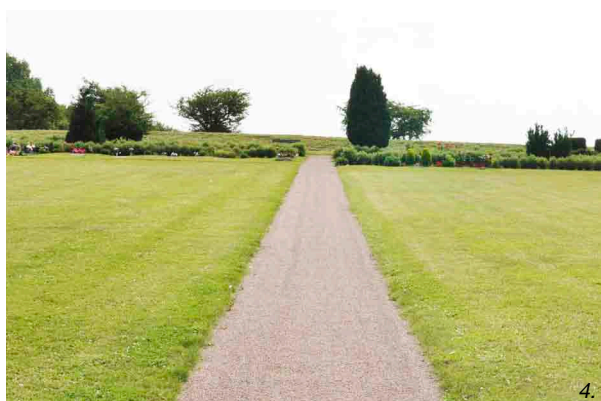
1.

2.

3.

4.

5.

Kulturhistoria

På Östra kyrkogården finns det kulturhistoriska värden i flera olika nivåer. På den övergripande nivån är ett av värdena att kyrkogården är ritad av Sigurd Lewerentz. Anläggningen anses därför ha ett speciellt bevarandevärde och man är strikt med att inte ändra grundstrukturen.⁵⁸ Svensson⁵⁹ berättar att det varje år vallfärdar folk till kyrkogården. Det är främst arkitekter som vill kapellen och blomsterbutiken; byggnader som ritats av Lewerentz. Denna kyrkogårdsturism visar det finns ett intresse för anläggningen. Lewerentz var aktiv i Östra kyrkogården under en stor del av sitt liv och valde även att bli begravd på kyrkogården men utan gravsten.⁶⁰

Ett annat kulturhistoriskt värde är hur olika tiders ideal märks i utformningen då kyrkogården har byggts ut i olika perioder. Exempelvis har senare delar utformats med gräskvarter vilket kan spegla att gräskyrkogårdar varit ideal från 1960-talet och framåt.⁶¹ Kyrkogårdens historia skapas även kontinuerligt genom de som använder platsen och de som begravs här.

På en mer detaljerad nivå utgör de enskilda gravstenarna ett kulturhistoriskt värde där vissa platser även bevaras som kulturgravplatser. På kyrkogårdsförvaltningen i Malmö har man vissa kriterier som används vid den kulturhistoriska bedömningen av vilka gravplatser som ska bevaras.⁶² Bedömningen görs utifrån gravstenens *ålder, hur länge den har funnits där, stenbuggeriarbetet, materialet och hantverksmässig utformning*.⁶³ *Symboler, dekorer, skrift som yrkestitel* exempelvis folkskollärare, *bibelcitat, lokal proviens* och *tidstypiska utformningar* är andra

⁵⁸ Ingemar Petersson, driftchef kyrkogårdsförvaltningen Malmö. Telefonsamtal. 28 mars 2012.

⁵⁹ Mats Svensson, Kyrkogårdsförvaltningen Malmö. Samtal. 19 april 2012

⁶⁰ Ibid.

⁶¹ Ibid. Se även Klintborg Ahlklö (2001).

⁶² Mats Svensson, Kyrkogårdsförvaltningen Malmö. Samtal. 19 april

⁶³ Ibid.

⁶⁴ Ibid.

kriterier.⁶⁴ Ytterligare kriterier är *antal stenar*, om det är *den enda av sitt slag* eller om det finns *många likadana i ett område* eller om det är *en yrkesgrupp som är samlad på en plats*.⁶⁵ Placeringen är också viktig för bedömningen och på Östra kyrkogården har man för att bibehålla platsens karaktär valt att bevara stenar i områden där det endast skulle bli en gräsyta utan gravstenar.⁶⁶ Bedömningen beror även på *vem som är begravd där*, om det är *en kulturbeskrivande intressant person*, en *känd person som är intressant för allmänheten* eller *familjehistoriken*.⁶⁷ Exempelvis finns nästan hela Kockumfamiljens gravplatser bevarade i Malmö. Gravstenarna berättar en historia om samhället. Det var exempelvis vanligt under 1960-, 70- och 80-talet att det endast står Familjegrav på gravstenen som i Anderssons Familjegrav.⁶⁸ Yrkestitlarna försvann vilket kan bero på att alla skulle vara lika under den perioden. Idag har symbolerna kommit tillbaka med golfklubbor, segelbåtar med fokus på fritiden snarare än yrkestiteln, vilket berättar om vad som värderats i olika perioder.⁶⁹

BILDER S. 66-67:

1. Trappa upp på Hohoshögen.
2. S:ta Birgitta ritad av Sigurd Lewerentz.
3. Minneslunden som anlades som en ceremoniplats.
4. Gång från norr mot Hohoshögen.
5. En gång i ett kvarter i den gamla delen.
6. På Östra kyrkogården vilar det amerikanska flygare från kriget.
7. Kulturgravplats med yrkestitel: Trafikflygaren.
8. Kulturgravplats med unik utsmyckning.
9. Kulturgravplats med yrkestitel: Handlanden.

⁶⁵ Mats Svensson, Kyrkogårdsförvaltningen Malmö. Samtal.19 april 2012

⁶⁶ Ibid.

⁶⁷ Ibid.

⁶⁸ Ibid.

⁶⁹ Ibid.

6.

7.

8.

9.

1. ÖVERSIKTSKARTA

Rumsanalys av ett kvarter

I avsnittet *Struktur* (ss. 64-65) studerades strukturskapande element på Östra kyrkogården i en övergripande skala. Det belyste vissa aspekter kring hur man kan förhålla sig till den befintliga arkitekturen, men det saknas en nivå för att vidare studera möjligheter för ny användning av återlämnade/återtagna gravplatser. I detta avsnitt kommer jag därför att zooma in på ett gruskvarter i den äldre delen av kyrkogården där man kan få en uppfattning kring hur gravplatserna rumsligt förhåller sig. Detta är ett exempel på ett kvarter, men varje kvarter är unikt med varierande form på gångar, växter, gravstenar och gravplatser. Att studera ett specifikt kvarter ger trots dess unika aspekter en större insikt om kyrkogårdens rumslighet i dess helhet. Bokhäckarna som omgärdar kvarteren skapar en privat karaktär kring gravplatserna och stråken utanför utgör kyrkogårdens allmänna yta. De flesta besökarna inne i kvarteret är troligtvis de som har en grav att besöka samt de som arbetar med skötseln av gravplatserna. Häckarna bidrar till att skapa en rumslighet på kyrkogården och de bildar väggar längs kyrkogårdens gångar. I kvarterets regelbundna struktur märks återlämnade/återtagna gravplatser tydligt.

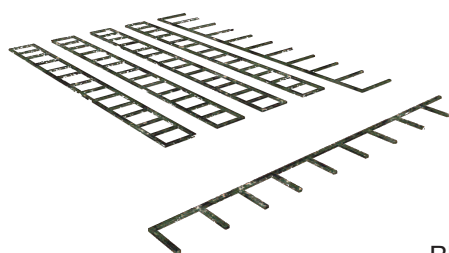
ILLUSTRATIONER S. 68-69:

1. Översiktskarta med var det studerade kvarteret är placerat.

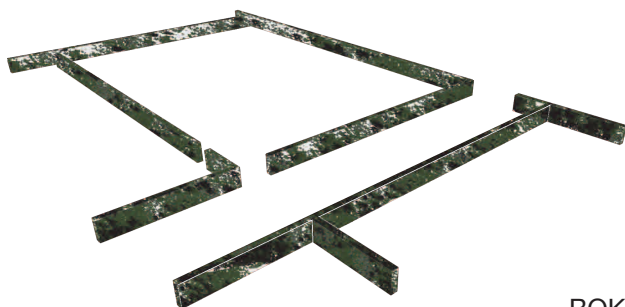
2. Ett gruskvarters element i olika lager. Buxbomshäckarna omger de enskilda gravplatserna. Bokhäckarna omger kvarteret och är ett viktigt strukturskapande element på kyrkogården. Gångarna som gör det möjligt att besöka en gravplats.⁷⁰

⁷⁰ De enskilda gravplatserna är inte illustrerade.

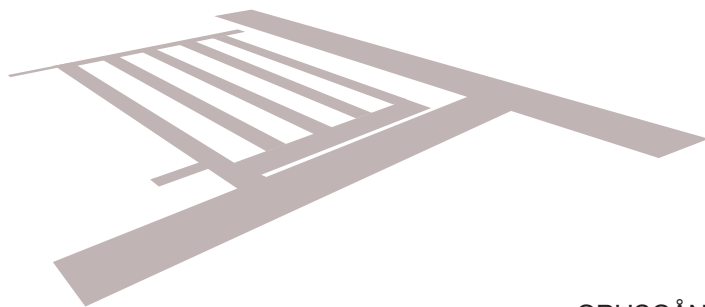
2. ETT GRUSKVARTERTER

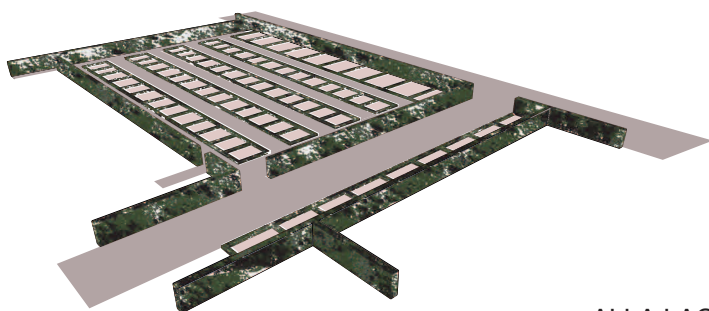
BUXBOMSHÄCKAR

BOKHÄCKAR

GRUSGÅNGAR

ALLA LAGER

1. ÖVERSIKTSKARTA

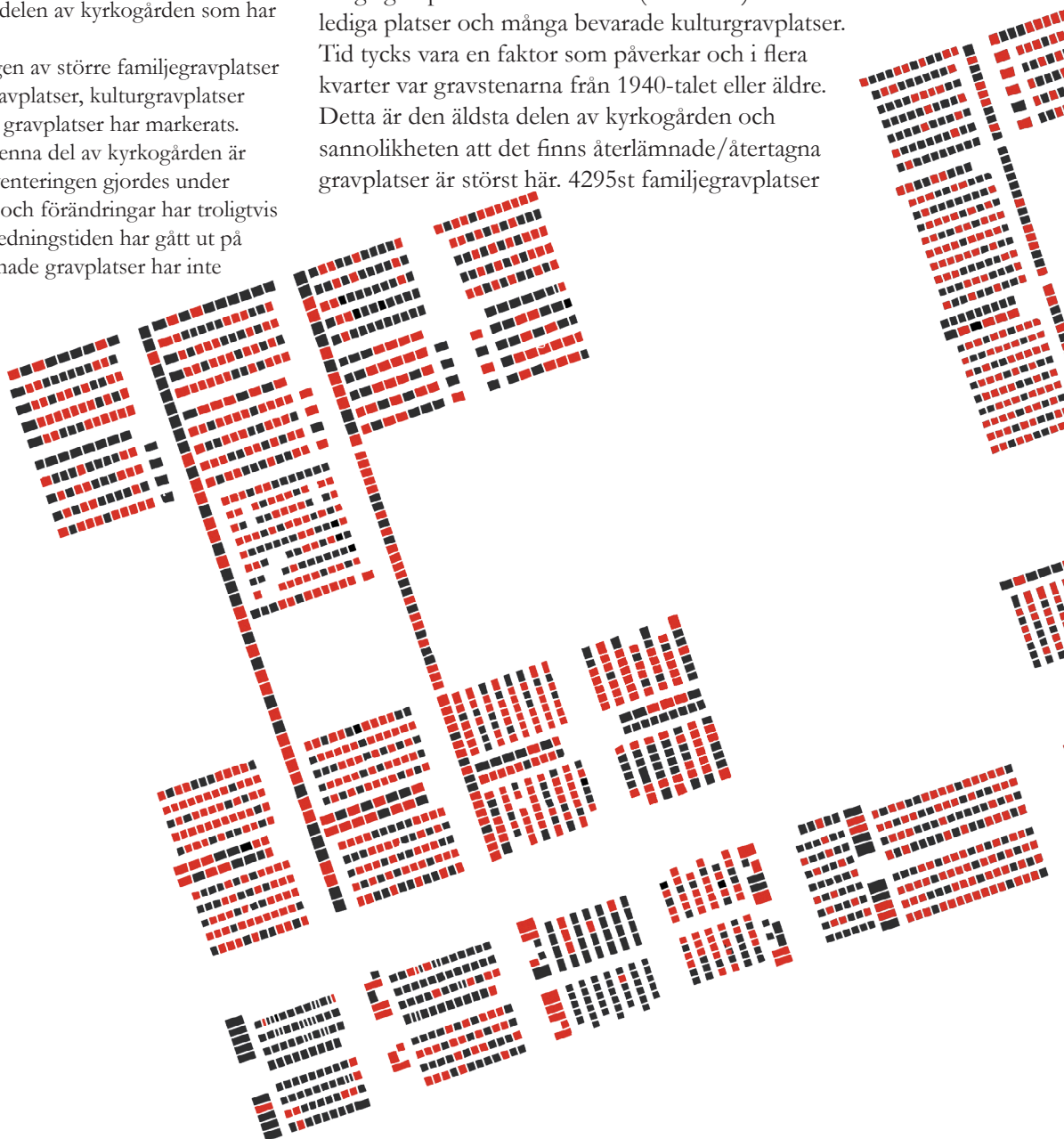
ILLUSTRATIONER S. 70-71:

1. Översiktskarta där äldre delen av kyrkogården som har inventerats är markerad.

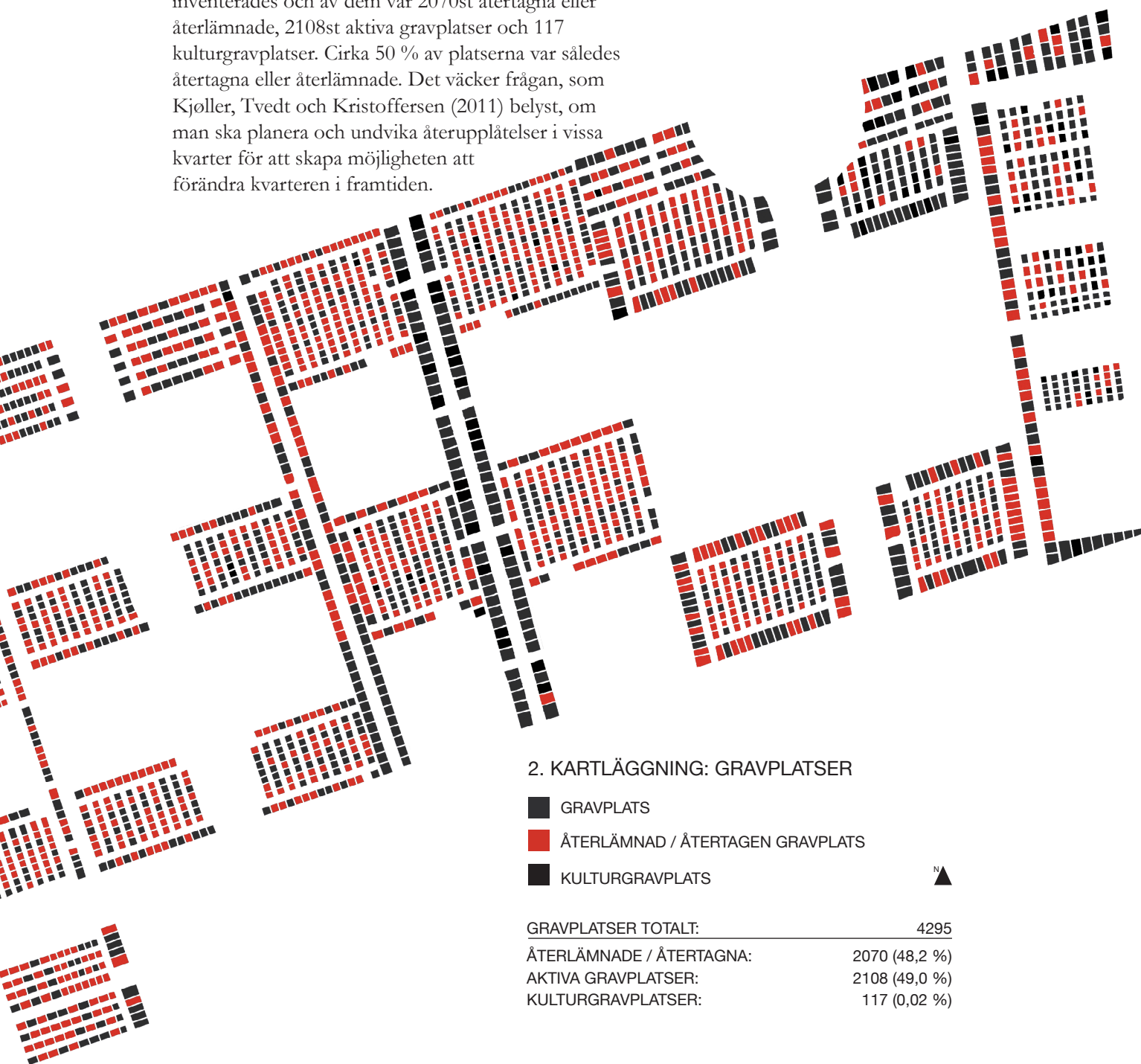
2. (s. 70 och 71) Inventeringen av större familjegravplatser i den äldre delen. Aktiva gravplatser, kulturgravplatser och återtagna/återlämnade gravplatser har markerats. Cirka 50 % av platserna i denna del av kyrkogården är återlämnade/återtagna. Inventeringen gjordes under våren och sommaren 2012 och förändringar har troligtvis inträffat sedan dess. Om fredningstiden har gått ut på samtliga återtagna/återlämnade gravplatser har inte studerats.

“Lediga” gravplatser

Kjøller, Tvedt och Kristoffersen (2011) menar att översyn av återlämnade/återtagna gravplatser är viktigt och jag har därför gjort denna *kartläggning*. Vid en första observation på platsen upptäcktes att det fanns mycket återlämnade familjegravplatser i gruskvarteren och jag har därför avgränsat mig till denna del. Samtidigt finns det lediga gravplatser även i gräskvarteren. Inventeringen visade att det fanns både lediga och aktiva gravplatser i kvarteren. Det gick inte att se något tydligt samband mellan lediga platser och attraktiv placering av kvarteret. I den sydvästra delen har kvarteren utvecklats med flertalet nya ortodoxa gravplatser och där fanns ibland inga lediga gravplatser. I östra delen (Kvarter 1) fanns få lediga platser och många bevarade kulturgravplatser. Tid tycks vara en faktor som påverkar och i flera kvarter var gravstenarna från 1940-talet eller äldre. Detta är den äldsta delen av kyrkogården och sannolikheten att det finns återlämnade/återtagna gravplatser är störst här. 4295st familjegravplatser

inventerades och av dem var 2070st återtagna eller återlämnade, 2108st aktiva gravplatser och 117 kulturgravplatser. Cirka 50 % av platserna var således återtagna eller återlämnade. Det väcker frågan, som Kjølner, Tvedt och Kristoffersen (2011) belyst, om man ska planera och undvika återupplåtelse i vissa kvarter för att skapa möjligheten att förändra kvarteren i framtiden.

ÖSTRA KYRKOGRÅRDEN 2012:
ANTAL GRAVPLATSER: 23 810 ST
AKTIVA GRAVAR: 12 887 ST (54%)
KULTURGRAVPLATSER: 391 ST (1,3%)
Källa: Kyrkogårdsförvaltningen i Malmö
(2012-04-28)

Tendenser kring gravskick & gravplatser

När man studerar statistik kring val av gravskick, återlämnade/återtagna gravplatser samt återupplåtelser på kyrkogårdar i Malmö och Östra kyrkogården kan man möjligtvis se vissa tendenser.⁷¹

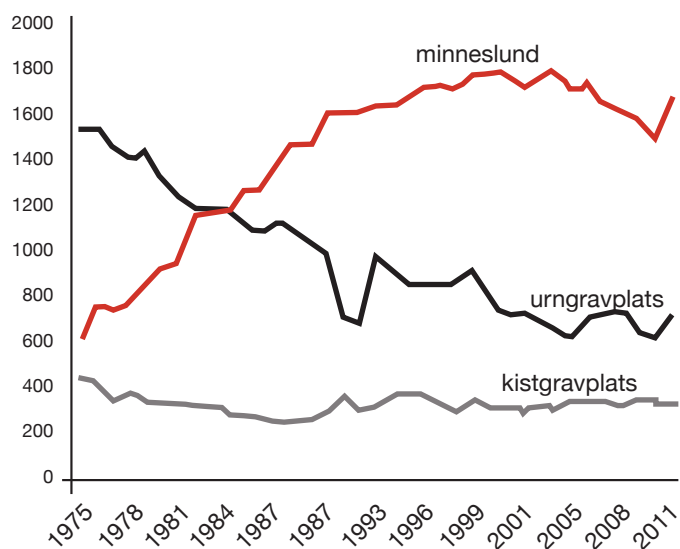
BILD 1 S.73: Linjediagrammet visar de valda gravskicken på kyrkogårdar i Malmö. Valet av minneslund har ökat sedan 1975, medan urngravplatser har minskat och kistgravplatser har varit relativt konstant. **BILD 2 S.73:** Diagrammet visar återlämnade/återtagna gravplatser år 2000 och 2011 på alla kyrkogårdar i Malmö samt på Östra kyrkogården. Antalet återlämnade gravplatser har ökat på Östra kyrkogården, då det år 2000 var 129st jämfört med 189st år 2011. Samtidigt var det totala antalet återlämnade och återtagna gravplatser på Östra större år 2000 (264st) än år 2011 (237st). Att antalet återtagna gravplatser var stort år 2000 kan dock bero på de ökade krav kyrkogårdsförvaltningarna fick på sig kring att finna aktiva gravrättsinnehavare (Tendens 2011). Man kan även studera antalet återupplåtelser av äldre gravplatser i relation till antalet återlämnade/återtagna gravplatser vilket kan visa om det finns ett *gravöverskott*⁷² eller inte. År 2011 var *gravöverskottet* 191 gravplatser på Östra kyrkogården. På 50 år blir det ett gravöverskott på 9550 platser. Det kan sättas i relation till att det idag finns 12 887 aktiva gravar på kyrkogården och att cirka 50 % av familjegravplatserna i den äldre delen av kyrkogården var återlämnade/återtagna år 2012. Att gravrätter löper ut är samtidigt en del av den pågående förändringen på kyrkogården. Orsakerna till *gravöverskottet* kan vara att det totala antalet gravsättningar på Östra kyrkogården har minskat något sedan 1975 eller att flertalet av gravsättningarna har skett i minneslundan, på askgravplatser eller på kistgravplatser på fredad jord istället för på äldre urn- eller kistgravplatser. Att valet av minneslund har ökat sedan 1975 kommer troligtvis att påverka kyrkogården ännu mer rumsligt i framtiden. Statistiken kring återlämnade och återtagna platser är för både urngravplatser och kistgravplatser vilket gör det svårt att dra några slutsatser om hur det påverkar kyrkogårdsrummet. Det finns även några faktorer man ska vara medveten om. Först att det statistiska underlaget är för litet för att dra några mer generella slutsatser. För det andra att vi har haft en låg mortalitet nu under ett antal år som kommer att öka framöver.⁷³ Och slutligen att andelen kyrkogårdsmark i ett historiskt perspektiv har ökat i Malmö allt eftersom befolkningen växt och när man nu inte ska upplåta ny mark för begravningsplatser kommer kanske trycket på de befintliga kyrkogårdarna öka framöver.

⁷¹ Statistik utlämnad av kyrkogårdsförvaltningen i Malmö 19 april 2012

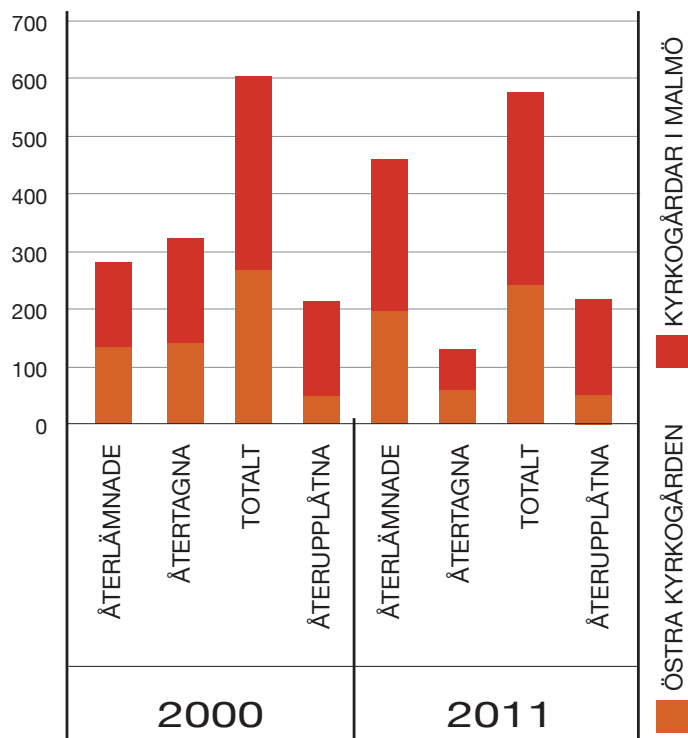
⁷² Med gravöverskott menas summan av antalet återlämnade/återtagna gravplatser minus antalet återupplåtelser av äldre gravplatser.

⁷³ Pål Reijer, chef, Kyrkogårdsförvaltningen Trelleborg, Telefonsamtal, 31 januari 2012. Se även Betänkande av Begravningsutredning (2009).

1. GRAVSKICK PÅ KYRKOGÅRDARNA I MALMÖ 1975-2011

2. ÅTERLÄMNADE/ÅTERTAGNA GRAVPLATSER 2000 & 2011

“Att arbeta vidare”

På Östra kyrkogården finns flera kulturhistoriska, arkitektoniska och rekreativa värden. Viktiga stukturskapande element är höjden, trädkransen, stråken och bokhäckarna. Det är en kyrkogård mittemellan 1800-talets ordnade struktur och landskapskyrkogårdens mer organiska former. Att bevara grundstrukturen är viktigt för upplevelsen på kyrkogården, men samtidigt finns det möjligheter att arbeta med förändringar inom kvarterens bokhäckar.

EN JÄMFÖRELSE MED REFERENSPLATSERNA

Östra kyrkogården är relativt annorlunda i jämförelse med referensplatserna både i skala och utformning. Den största skillnaden är den mycket tydliga uppdelningen mellan privat gravyta inne i kvarteren och allmän yta utanför. Denna uppdelning kan vara en spegling av ett ideal att besöka gravplatsen i avskildhet och ro. Östra kyrkogården upplevs som en mer aktiv begravningsplats jämfört med Gamla kyrkogården. Den är samtidigt mer avgränsad mot staden och trädkransen är på vissa ställen skogslik. Det finns också likheter Highgate då arkitekturen har använts för att förstärka en monumentalitet.

MÖJLIGHETER TILL FÖRÄNDRING?

I den äldre delen på Östra kyrkogården var cirka 50% av gravplatserna återlämnade/återtagna och de förekom mer eller mindre i de flesta kvarteren. Kjøller, Tvedt och Kristoffersen (2011) har belyst frågan kring om man ska planera och samla återupplåtelser i vissa valda kvarter för att skapa möjligheter till framtida förändringar i andra kvarter. Det fanns samtidigt redan idag möjligheter att lägga samman flera närliggande platser till större sammanhängande yta. På kyrkogården fanns ett gravöverskott då antalet återupplåtelser av äldre gravplatser som var lägre än antalet återlämnade/återtagna. I ett historiskt perspektiv har Östra kyrkogården succesivt byggts ut och bedömningen kring hur platserna kommer att behövas i framtiden är svår att göra idag. Områden med få aktiva gravplatser kan upplevas som öde. De återlämnade/återtagna gravplatserna kan därför vara ett sätt att skapa nya offentliga rum för besökare och de som bor i närheten. Samtidigt ska man vara medveten om att förändringar på återlämnade/återtagna gravplatser kan vara en känslig fråga för de som har anhöriga som vilar på kyrkogården.

Vi lever i ett allt mobilare samhälle och var människor väljer att begrava sig har med platsanknytning att göra (Marjavaara 2012). För kyrkogårdar i storstäder kan det vara viktigt att skapa möjligheter för människor som lever i staden att skapa sig en relation till platsen även när det inte finns en gravplats att besöka. I nästa kapitel ska möjligheter studeras i ett rumsligt perspektiv.

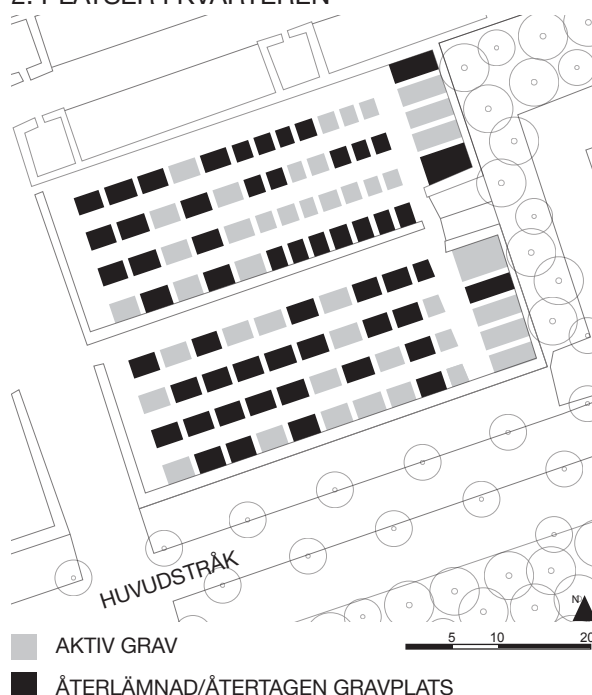
IDEER FÖR PLATSEN

1. ÖVERSIKTSKARTA

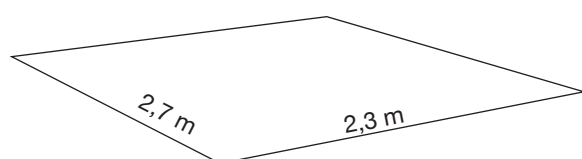

2. PLATSER I KVARTEREN

3. EN ÅTERLÄMNAD PLATS I MÅTT

AREA: CA 6,2 M²

Platsen

Kvarteren där jag har skissat på möjliga förändringar ligger längs ett av huvudstråken som leder runt kyrkogården och har en strategisk plats nära två entréer. Min utgångspunkt för skisserna har varit att skapa ett nytt offentligt rum som kan bilda en ny plats att uppehålla sig på eller passera vid ett besök på Östra kyrkogården. Information om huruvida fredningstiden på 25 år har löpt ut eller inte har inte tagits fram och därför ska idéskisserna inte fästas för mycket vid platsen utan mer ses som principer och som en reflektion kring form och möjligheter.

Jag har gjort tre olika idéskisser för hur platsen skulle kunna utvecklas med olika grad av påverkan på den befintliga strukturen. Idéskisserna är följande: *Parterren, Gränser och Passagen*.

ILLUSTRATIONER S. 78:

1. Översiktskarta med platsen för idéskisserna markerad. Platsen är placerad längs ett av huvudstråken och ligger nära entrén från Cronhielmsparken samt entrén från den muslimska och judiska begravningsplatsen.
2. Kvarteren med 98 familjegravplatser varav 43 är aktiva idag och 55 är återtagna eller återlämnade platser.⁷⁴ Området är cirka 37m X 45m.
3. Arean på de lediga gravplatserna varierar, men de är ofta ca 2,7m X 2,3 m vilket är lika med ca 6 m². Ensamma är de en liten yta, men många tillsammans handlar det om större ytor. Tillsammans utgör de återlämnade/återtagna gravplatserna i kvarteren en yta på cirka 341m².

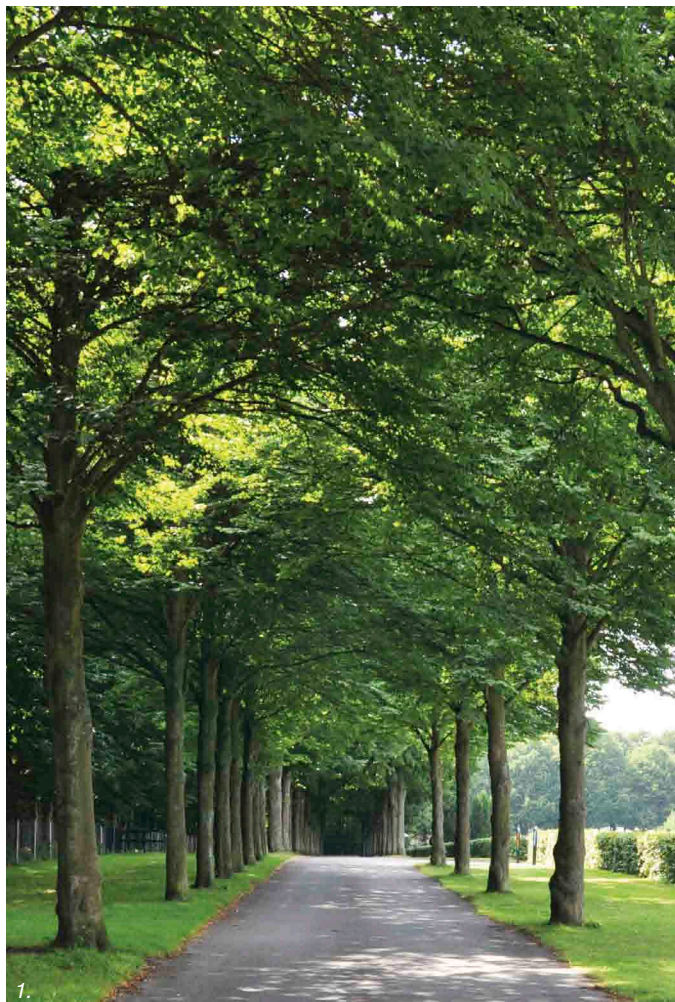
BILDER S. 79:

1. Huvudstråket som går precis förbi platsen.
2. Kvarteret 2012 med både återlämnade och aktiva gravplatser.
3. Återlämnade/återtagna gravplatser i kvarteret.

BILD SS. 76-77: Highgate Cemetery, London.

⁷⁴ Om fredningstiden på 25 år har löpt ut på samtliga återlämnade/återtagna platser är inte studerat.

Parterren

För att skapa variation på Östra kyrkogården samt minska risken att ett kvarter ska upplevas som öde får de återlämnade gravplatserna en ny matta av perenner. Detta skapar nya mellanrum som påminner om finparkens parterr. Platsen görs tillgänglig med nya bänkar där man kan slå sig ner. Det blir ett vackert rum att passera och en ny plats för rekreation och reflektion som besökare och boende i närheten kan använda. Det är samtidigt en *tillfällig plats* då inga större förändringar görs. Ytorna kan således användas för gravplatser igen om det finns ett behov eller önskan om det i framtiden. I utformningen har jag låtit mig inspireras av både Marias Have och kyrkogården i Amsterdam, De Neuwe Ooster.

ILLUSTRATION S. 80:

Idéskiss där nya planteringar och bänkar omvandlar platsen till ett rum som öppnar upp för besök. De befintliga strukturerna med buxbomshäckar, bokhäckar och gångar bevaras till största del samtidigt som buxbomen byts ut mot bredbladig liguster. De aktiva gravplatserna bidrar till att skapa ett rum för reflektion och eftertanke.

ILLUSTRATION S. 81:

Skiss över den nya platsen omgärdad av bokhäckarna och trädkransen. De återlämnade/återtagna platserna har fått en ny matta av perenner. Bänken erbjuder nya sittmöjligheter.

Gränser

Buxbomen kommer troligtvis att försvinna under den närmsta tiden på grund av buxbomssoten. I denna skiss har förlusten av buxbomen tillsammans med de återlämnade/återtagna gravplatserna varit en utgångspunkt i omvandlingen. Lorentzon⁷⁵ belyste vikten av variation för att undvika de negativa konsekvenser som uppstår när ett växtslag blir utslaget av en sjukdom. Därför är tanken med denna idéskiss att skapa variation genom olika typer av avgränsningar. På de aktiva gravplatserna görs de nya avgränsningarna av olika sorters häckar. På de återlämnade gravplatserna görs gränserna av ett större fält med olika sorters växter, sittmurar eller att avgränsningarna tas bort och platsen planteras med ett mindre träd. De gravrättsinnehavare som är intresserade kan även själva välja vilken ny avgränsning de vill ha kring sin gravplats vilket också bidrar till att skapa variation.

De avgränsningar som föreslås är:

Sittmuren av betong är både en ny typ av avgränsning och en ny sittplats. Innanför sittmuren planteras ytan med murgröna.

Häckar av olika sorters växter som t ex. liguster och måbär planteras kring de aktiva gravplatserna.

Fälten utgörs av marktäckare som murgröna eller äng. Träden planteras på återlämnade eller återtagna gravplatser med markmaterialet grus. Här försvinner den tidigare avgränsningen delvis och en ny informell gång som leder genom kvarteret skapas.

ILLUSTRATION S. 82:

Idéskiss där platsen omvandlats med nya avgränsningarna runt de lediga gravplatserna som sittmuren, fälten, häckarna och med en ny informell gång under de nyplanterade träden. Runt de aktiva gravplatserna har ny häck planterats.

ILLUSTRATION S. 83:

Skiss på sittmuren, planteringar och mindre träd omgiven av de befintliga bokhäckarna.

⁷⁵ Kenneth Lorentzon. Föredrag Helsingborg, 24 september 2011

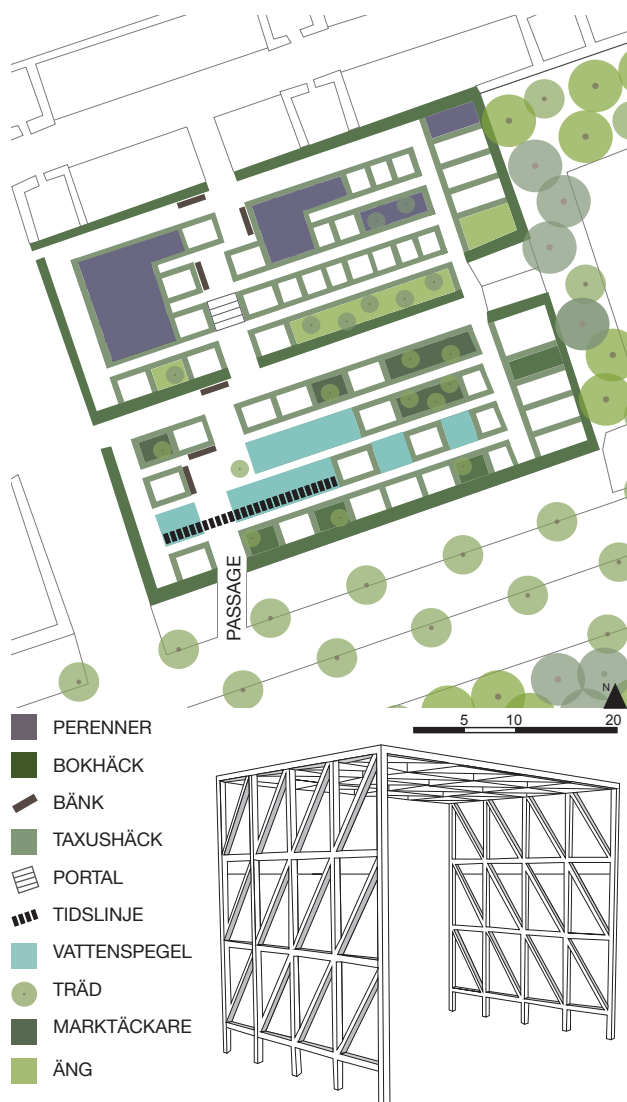

Passagen

Utgångspunkten för denna idéskiss har varit att öppna upp och tillgängliggöra kvarteren för besökare genom en ny gång, en passage. Den nya *passagen* ändrar perspektiv på vad man brukar uppleva som besökare på Östra kyrkogården. Längs gången adderas olika element för att skapa en upplevelse när man rör sig genom kvarteren. Ett element är nya planteringar med varierande intensitet där mindre träd och buskar har använts för att skapa rumslighet och en rekreativ upplevelse. I den norra delen övergår dessa planteringar till större sammanhängande fält av olika sorters salvia och lavendel. Buxbomshäckarna har vid ombyggnaden bytts ut till nya häckar av taxus. Ett annat element är reflekterande vattenspeglar. I vattnet finns en "tidslinje" över personer som varit begravda på kyrkogården gjord av återanvända gravstenar. Ett annat element är portalen med klättrande växter som går över passagen. Portalen är en reflektion kring en gravplats storlek och att kyrkogården är de dödas viloplats. Den utgör samtidigt ett element att orientera utifrån som ger en idé om i vilken tid platsen utformas. Den är även gjord av trä som är ett material som åldras och där man därför kan se tidens gång. Passagen bidrar till en upplevelse av tidens gång genom symboliska element som träd, vatten, portalen samt återanvända gravstenar och skapar ett nytt rum för reflektion och eftertanke på kyrkogården.

ILLUSTRATIONER S. 84:

Idéskiss över passagen. Längs den nya gången finns element som vattenspegeln, tidslinjen, planteringar, portalen och nya bänkar. Samt en enkel skiss på portalen.

ILLUSTRATION S. 85:

En skiss över vattenspegeln och de nya planteringarna.

Möjligheter till förändring?

För att ytterligare reflektera kring skisserna har jag här valt att studera den sista idéskissen Passagen i en annan skala. Följande stycke är kopplat till illustrationerna 1-3 på denna sida (s. 86).

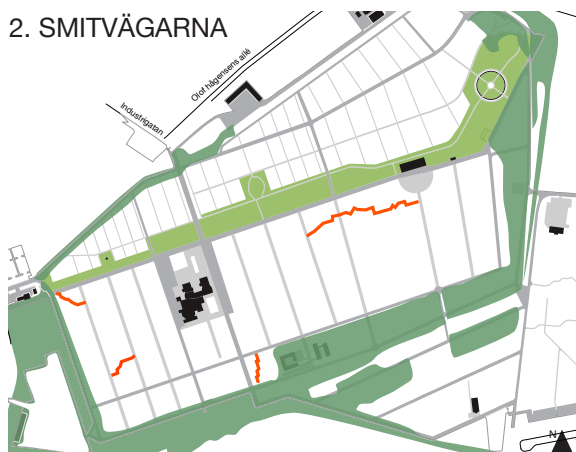
1. PASSAGEN

1. PASSAGEN

I prövandet av förändringar skissades en *passage* fram. Denna passage skapar ett nytt sätt att röra sig på kyrkogården och en annan upplevelse än tidigare. Analysen visar *passagen* i sitt sammanhang på kyrkogården och hur man kan röra sig längs stråket från den västra till den östra entrén via passagen. I denna skala kan *passagen* upplevas som en relativt liten förändring på kyrkogården.

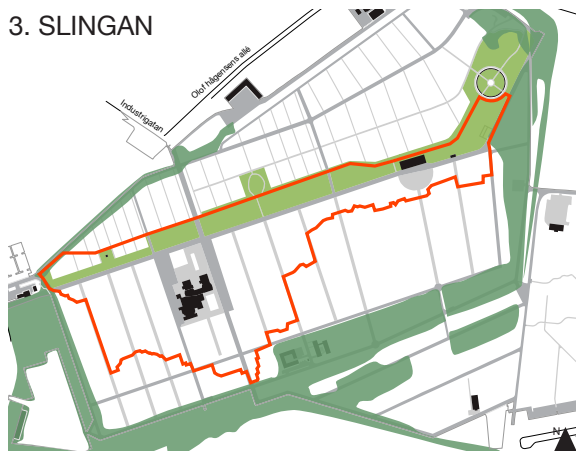
2. SMITVÄGARNA

2. SMITVÄGARNA

Man skulle kunna tänka sig att fler passager skapas på kyrkogården i framtiden. Passagerna bildar olika *smitvägar* som skapar ett nytt sätt att upptäcka Östra kyrkogården. För barn kan det vara en spännande upplevelse att hitta "de hemliga gångarna". Längs passagerna passerar man vissa kvarter och kulturgravplatser som är historiskt intressanta.

3. SLINGAN

3. SLINGAN

Gör man många smitvägar och länkar samman dem skapas slingan. Den erbjuder ett helt nytt sätt att röra sig på kyrkogården och ger en ny upplevelse. Till slingan kan man skapa en ny guide. Den kan finnas tillgänglig som en applikation till mobilen, på webben och som tryckt broschyr i kundtjänsten och innehålla information kring kvarteren, arkitekturen, olika träd och växtmaterial samt de kulturgravplatser man passerar. Detta för att möta allmänhetens intresse för historiska gravstenar och platser. Exempelvis skulle man passera de amerikanska flygarnas grav och lära sig historien kring hur de hamnade här.

Reflektion

I idéskisserna omvandlas platsen på olika sätt, samtidigt som de existerande rumsliga kvalitéerna som bokhäckarna och trädkransen har utnyttjats. Förändringen möjliggör för besökare att på ett nytt sätt uppleva de befintliga kvaliteter som redan finns på kyrkogården. Man kommer nära och får möjlighet att vila/sitta i det som finns. *Parterren* är den av skisserna som följer den befintliga strukturen på kyrkogården mest. Buxbomshäckarnas avgränsningar bevaras till stor del trots att större sammanhängande fält skapas. Den stora skillnaden mot den ursprungliga arkitekturen är att fälten fylls med en perennmatta istället för singel. I *Grünser* har problematiken kring att buxbomshäckarna försvunnit varit en utgångspunkt i omformningen. Även i denna skiss följs den befintliga strukturen till stor del, men fler nya element har adderats och en ny informell gång har skapats under de nyplanterade träden. Skissen är ett exempel på hur nya typer av avgränsningar samtidigt kan bidra till att skapa ett nytt offentligt rum. *Passagen* skapar ett nytt sätt att röra sig på kyrkogården och är inspirerad av Wingrens (2009) begrepp *passagelandskap*. Formen för gången är inspirerad från landskapskyrkogårdens mer vindlande gångar. Gehl (2010) menar att variation är viktigt i gestaltningen av offentliga rum och längs *passagen* har därför olika element adderats. Vattenspeglarna, tidslinjen och portalen ska förstärka upplevelsen av ett högtidligt rum. Tidslinjen är tänkt att fungera som ett *minnesobjekt* som kan väcka reflektioner kring tidens gång. Begreppet har presenterats av Petersson och Wingren (2011) som ett verktyg i gestaltning av minnesplatser. Detta förslag innebär en större omvandling än de två tidigare. Detta då den nya *passagen* bryter mot de regelbundna bokhäckarna runt kvarteren. De återlämnade platsernas storlek har även förändrats då de lagts samman i större sammanhängande ytor samt att passagens mer vindlande form bryter mot de befintliga gångarnas riktning. Platsens skala har också ökat för att skapa en upplevelse av ett offentligt rum i relation till de privata gravplatserna. Kring växtvalen kan man göra vissa reflektioner. Tanken har varit att få in mer växtlighet i kvarteren för att förstärka upplevelsen av ett rekreativt rum och bidra till att öka den biologiska mångfalden. Jag har valt mindre träd av kulturmiljöskäl och för att bevara upplevelsen av det *öppna* i relation till det *högre och slutna* i den omgivande trädkransen. Färgen på lavendel är blå som är en symbolisk och meditativ färg. Den harmoniserar även bra med de gröna häckarna av bok och med ersättningarna till buxbom.

DISKUSSION

Diskussion

Basen för detta arbete har varit observationen av att antalet återlämnade/återtagna familjegravplatser ökar. För att söka kunskap kring möjliga förändringar och vad som påverkar kyrkogårdslandskapet har jag studerat kyrkogårdsarkitektur, lagar, sociala, ekologiska och kulturhistoriska aspekter samt teori kring plats, design och rumslighet. Via fyra referensplatser har jag studerat frågor som privat gravyta, allmän yta, nya eller inga nya begravingar samt förhållningssätt till bevarande eller förnyande av miljön. I min fallstudie på Östra kyrkogården studerades platsens struktur, aktiviteter, organisation samt hur återlämnade/återtagna gravplatser rumsligt förhöll sig. Slutligen presenterades 3 idéskisser, *Parterren*, *Gränser* och *Passagen*, som visar på nya möjligheter för kyrkogården. De har vidare varit ett sätt att reflektera kring form, förändring och samspel med den befintliga arkitekturen.

Mitt förslag har varit att skapa nya offentliga rum på återlämnade/återtagna gravplatser, som man bedömer inte kommer att behövas i framtiden. Detta för att bidra till att levandegöra delar av kyrkogården som annars riskerar att bli öde. Det kan även vara viktigt att, i ett allt rörligare samhälle, göra det lättare för människor som lever i en stad att skapa sig en relation till kyrkogården även om man inte har en gravplats att besöka. De möter även en efterfrågan på nya rum för reflektion och eftertanke i ett allt mer sekulariserat samhälle.

I litteraturen finns det stöd för nya offentliga rum. Kjølner, Tvedt och Kristoffersen (2011) föreslog park i områden med mycket lediga gravplatser. Vad man dock ska uppmärksamma är att det finns en annan tradition i Danmark i synen på kyrkogården som park. På kyrkogårdar finns det redan idag offentliga rum så det handlar snarare om en omfördelning av vad marken används till än något nytt. Att omvandla kyrkogårdar till park är i ett historiskt perspektiv inget nytt och exempelvis Kungsparken i Malmö var tidigare en begravningsplats. Frågan är snarare hur man kan omvandla delar av platsen till ett offentligt rum utan att platsens värden som en levande kyrkogård och historia går förlorade. Dessutom bör man tänka på vilket innehåll man ger det nya rummet och hur det samspelar med den befintliga miljön. Ett nytt koncept kan vara att skapa *park för minnen* istället för *park*. En annan aspekt är hur man förhåller sig till att kombinera

BILD SS. 88-89: Highgate Cemetery, London

offentligt rum och aktiva gravar. En av referensplatserna, Marias Have, var ett exempel där en kombination med aktiva gravar och offentligt rum tycktes fungera. En omgestaltning av en plats nära aktiva gravar bör dock ske i dialog med gravrättsinnehavarna eller när alla gravrätter på platsen löpt ut. Detta då platsen kan ha stor betydelse för de som har en anhörig som vilar där. I det perspektivet är överblick över återlämnade/återtagna gravplatser viktigt för att kunna planera inför framtida förändringar. Att bevara några gravplatser i ett kvarter som förändras kan synliggöra platsens historia och vara ett sätt att undvika att befintliga värden försvinner. Ytterligare ett sätt kan vara att arbeta med att bevara och integrera befintliga strukturer i den nya formen. Förändringen kan således bli ett nytt lager av historia som adderas till platsen ovanpå de existerande lagren av historia. Att återanvända mark där det funnits gravplatser är också en fråga där man ska vara medveten om att det finns många olika åsikter och uppfattningar.

En fråga som arbetet har väckt är gravstenens betydelse för kyrkogårdslandskapet, då vikten av det materiella i upplevelsen av plats har lyfts fram av flera forskare. Att bevara fler kulturgravplatser i områden där man har mycket återlämnade gravplatser kan vara ett sätt att bevara kyrkogårdens arkitektur. Mitt förslag ska inte ses som en generell lösning utan som en möjlighet att skapa nya offentliga rum. Det finns även andra möjligheter. För att nämna ett exempel har man omvandlat återlämnade gravplatser till askgravplatser i Malmö och Lund för att möta en samtida efterfrågan på nya gravskick. En annan idé är att skapa lapidarium där historiska gravstenar får ett nytt sammanhang. Man ska dock vara medveten om att det är svårt att säga något om framtiden och i ett historiskt perspektiv har gravplatsmarken kontinuerligt ökat med ett ökande invånarantal i växande städer. Kyrkogården har redan många värden, men att utveckla den genom ny arkitektur kan vara ett sätt att bidra till att skapa nya värden och kvalitéer. Andra sätt kan vara att möta allmänhetens intresse med guidade turer och tillgänglig information kring historiska gravstenar, arkitektur, växtligheten och platsens historia. Att utveckla kyrkogården som en levande plats för aktiviteter, konst och installationer. Man kan även i stadsplaneringen arbeta med att integrera kyrkogården i stadslandskapet då betydelsen av platsens lokalisering har belysts via referensplatserna. En värdering av förslagen bör dock göras

De två platser där idéerna prövades på Östra kyrkogården.

utifrån religiösa, sociala och kulturella faktorer. Ett framtida forskningsområde kan vara att studera om förekomsten av återlämnade/återtagna gravplatser skiljer sig mellan landsbygd och stad och även om man genom ett större statistiskt underlag i Sverige kan dra några mer generella slutsatser kring tendenserna för återlämnade/återtagna gravplatser. Mitt statistiska underlag har varit för litet för att i denna uppsats kunna dra några generella slutsatser.

REFLEKTION KRING PROCESSEN

Min metod har varit att genom *kunskapsinhämtning*, *fallstudie*, *skissande* och *reflektion* studera hur man kan arbeta med en kyrkogård i förändring. I både bakgrunden och i fallstudien har Corners artikel varit en inspirationskälla. Den har gett verktyg kring att tolka information och upptäcka saker som man inte skulle reflekterat över annars. Intervjuerna har varit en viktig del i arbetet som gett kunskap kring kyrkogården som en praktisk och komplex verksamhet. Det hade även varit intressant att fråga brukare vad de tycker i frågan. Istället har jag här förlitat mig på tidningsartiklar för att få en mer allmän bild.

När det gäller skissandet prövade jag först mina idéer på ett kvarter som valdes främst för att det fanns mycket återlämnade och återtagna gravplatser, men valde vidare att byta till ett annat kvarter som jag upplevde passade bättre och hade en mer strategisk placering på kyrkogården. Det väcker frågan om det är idén eller platsen kommer först, samtidigt som det visar på platsens betydelse för idén. Mitt arbete skulle troligtvis även varit ett annat om jag studerat en annan kyrkogård än Östra kyrkogården. I skissförslagen syns spår av kunskapsinhämtningen då jag lät mig inspireras av Wingrens (2009) begrepp *passagelandskap* som ett verktyg för utformning av minnesplatser i idéskissen *Passagen*. Genom arbetet har jag använt mig av skissandet som ett sätt att kommunicera idéer för att kunna reflektera, förändra och vidareutveckla dem.

Mitt *syfte* med arbetet har varit att skapa kunskap och verktyg för att på ett bättre sätt arbeta med en kyrkogård i förändring. Genom arbetet har jag försökt lyfta fram aspekter som jag upplever har varit relevanta. Mitt sökande har handlat om hur man kan föreslå förändring med respekt för platsen och dess historia där man

samtidigt visar på möjligheter för kyrkogården. Samt om man genom design kan arbeta med att *återskapa* mening. Arbetet har följts av många reflektioner kring förändring, bevarande, förnyande och omvandling och hur man praktiskt hanterar dessa begrepp. Det är samtidigt ett område där det inte finns några glasklara svar. Studien är därför mycket ett material, där jag försökt beskriva en plats i förändring, som man vidare ska kunna reflektera och ta ställning utifrån.

Jag hade tidigt en tanke om att frågan kring *platsanknytning* är viktig för kyrkogården. Den dök upp i några tidiga reflektioner kring vad som händer om familjegraven återlämnas och det inte längre finns en plats på kyrkogården eller en självklar kyrkogård att besöka. De offentliga rummen var därför en tanke kring att *öppna upp* och *bjuda in* de som inte har en grav att besöka på kyrkogården och som kanske har flyttat från en stad till en annan. Det var därför intressant när detta bekräftades ytterligare med Marjavaaras studie kring *dödsmigration* och att storstadsmänniskor väljer sin sista vila på landsbygden. Att jag under min fallstudie skulle finna att 50% av gravplatserna var återlämnade eller återtagna på delar av Östra kyrkogården, kunde jag inte föreställa mig. Det visar att det handlar om stora ytor vilket ytterligare har belyst vikten av frågan. Vi lever i ett allt rörligare samhälle och min erfarenhet är att många människor kan uppleva att de inte har en självklar plats för sin sista vila. En stor utmaning för kyrkogården är därför att i framtiden möta människor i ett allt rörligare och sekulariserat samhälle.

Referenser

TRYCKTA KÄLLOR

Andersson J-O, Angselius L., Eriksson A-G, Gustavsson C, Göransson P, Hägmark J-O, Jacobsson G., Palmgren Å., Sahlgren M., Skarstedt., Sörensson A-B "Begrepp i begravningsverksamheten 2005", Utemiljö och Movium. SL.U. Gröna fakta 5:2005,

Anjou M. (2011). Livfullt på Malmös kyrkogårdar. *Sydsvenskan*, 8 juli.

Anjou M. (2012). Svampen vann kampen mot buxbomen. *Sydsvenskan*, 28 maj.

Ariés, P. (1978) *Döden föreställningar och seder i västerlandet från medeltiden till våra dagar*, Översättning: Erik Nyblom. Tidens förlag 1. (först publicerad Seuil 1975)

Begravningslag (1990:1144). [online]. Tillgänglig: <http://www.notisum.se/rnp/sls/lag/19901144.htm> [2012-05-20]

Berglund, I. (1994) *Kyrkogårdens meditativa rum - besöket - upplevelsen - gestaltningen*. Verbum förlag, Stockholm, Byggforskningsrådet, Svenska kyrkans församlings- och pastoratsförbund samt AB Jacobson & Widmark.

Betänkande av Begravningsutredningen (2009) Statens offentliga utredningar, SOU 2009:79 Stockholm 2009. [online]. Tillgänglig: http://www.sffo.se/Text_pdf/Utredning.pdf [2012-03-15]

Boverket (2004) Boken om lov, tillsyn och kontroll, Allmänna råd 1995:3 ändrad genom 2004:2. [online]. Tillgänglig: http://www.hallsberg.se/download/18.2914a86b11619a284e180003052/boken_om_lov_tillsyn_och_kontroll.pdf [2012-03-15]

Certau, M. d. (1984) *The Practice of Everyday Life*. Översättning: Steven Rendall. University of California Press. Berkley and Los Angeles, California. 1984.

Corner J. (1999). The agency of mapping: Speculation, Critique, Invention. I Cosgrove D(Red.) *Mappings*. London, Reaktion Books. 213-252.

Davies, D. och Shaw, A. (1995) *Executive summary: Reusing Old Graves: A Report on Popular British Attitudes*, Crayford : Shaw and Sons. [online]. Tillgänglig: <http://www.york.ac.uk/chp/crg/reusing.htm> [2012-03-15]

De Nieuwe Oostser (2012) [online]. Tillgänglig: <http://www.denieuweooster.nl/pagina.php?subj=historie-van-het-park> [2012-05-29]

van Dooren, Noël, (2004). Time, Risk, Craftmanship and Flexibility. *Topos*, December 49/2004. ss. 75-83.

Eniro (2012). [online]. Tillgänglig: <http://kartor.eniro.se/> [2012-05-20]

Engfors C. (Red.) (2006) *Rum för mening – om plats och ritual i det postmoderna samhället*. Serie: Arkitekturmuseets årsbok, Arkitekturmuseet 2006. Stockholm.

Environment and resources committee (2011), "The environmental impacts of conventional burials and cremations" issues paper no. 3. [online].

Tillgänglig: <http://www.parliament.qld.gov.au/Documents/TableOffice/TabledPapers/2011/5311T4576.pdf> [2012-03-15]

Foucault. Michel (1967) *Of Other Spaces Heterotopias*. Översättning:

Jay Miskowic. *Diacritics*, 16:1. 1986. The Johns Hopkins University Press. ss. 22-27. [online]. Tillgänglig: <http://www.colorado.edu/envd/courses/envd4114-001/Fall09/Theory/Foucault-Other%20Spaces.pdf> [2012-04-25]

Gehl J. (2010) *Cities for people*, Island Press, 1718 Connecticut Ave, NW, Suite 300, Washington, DC 20009.

Herrington S. (2009), *On landscapes*. New York, Routledge. ss. 71-90.

Hertzell, J. (2006) "Det sekulära högtidsrummet". I Engfors C. (Red.) *Rum för mening – om plats och ritual i det postmoderna samhället*.

Serie: Arkitekturmuseets årsbok. Stockholm. Arkitekturmuseet.

Highgate Cemetery (2009). [online]. Tillgänglig: <http://www.highgate-cemetery.org/> [2012-07-28]

Jansson C. (2003). Att anlägga en begravningsplats - Östra kyrkogården i Malmö 1916-1932. I Martinsdotter K. (Red.) *Med Malmö i Minnet: Malmö Stadsarkiv 100 år Malmö*. Malmö stadsarkiv: Malmö kulturhistoriska fören. 2003. ss. 180-190.

Johnston P. (2004). Shared graves to ease cemetery crush. *The Telegraph*, 16 januari.

Tillgänglig: <http://www.telegraph.co.uk/news/uknews/1451796/Shared-graves-to-ease-cemetery-crush.html> [2012-04-25]

Jones R. (2005). Reuse of graves 'needed to prevent crisis'. *BBC*, 10 januari. Tillgänglig: <http://www.bbc.co.uk/news/uk-13357909> [2012-04-25]

Kjøller. C. P., Tvedt T. och Kristoffersen P. (2011) Ledige gravsteder er en vigtig brik i udviklingen af kirkegården, *Skov & Landskab*. Oktober 2011.

Klintborg Ahlklo, Å. (2001) *Mellan trädkrans och minneslund, Svensk kyrkogårdsarkitektur i utveckling 1940-1990*. Serien Stad och Land nr 167. Movium, SLU.

Kyrkogårdsförvaltningen Malmö (2012). [online]. Tillgänglig: <http://www.svenskakyrkan.se/default.aspx?id=659137> [2012-05-30]

Köpenhamns kommun (2012). *Assistens kirkegård*. [online]. Tillgänglig: <http://>

www.kk.dk/Borger/ByOgTrafik/GroenneOmraader/Kirkegaard/assistentkirkegaard.aspx [2012-05-30]

Lag (1988:950) om kulturminnen m.m. [online]. Tillgänglig: <http://www.notisum.se/rnp/sls/lag/19880950.htm#K2P11> [2012-03-15]

Lieberg, M. (2012). 'The Meaning of Place. Spontaneous Memorials in a Changing Urban Landscape'. I S. Kabisch et al (Red.). *Vulnerability, Risks and Complexity: Impacts on Global Change on Human Habitats*. Göttingen: Hogrefe Publishing.

Lynch, K. (1964). *The image of the city*, Cambridge, Mass. : M.I.T. Press, 1964

Lundquist, K. (1991). Träden och kyrkogården, *Utblick Landskap* 4:91.

Länsstyrelsen (2012). *Skyddade träd*. [online]. Tillgänglig: http://www.lansstyrelsen.se/kronoberg/Sv/djur-och-natur/hotade-vaxter-och-djur/skyddsvarda-trad/Pages/skyddade_trad.aspx [2012-08-15]

Malmö kyrkogårdsförvaltning (2012). [online]. Tillgänglig: <https://www.svenskakyrkan.se/malmo/kyrkogard> [2012-07-28]

Malmö stad (2012) *Befolkning*. [online]. Tillgänglig: <http://www.malmo.se/Kommun--politik/Om-oss/Statistik-om-Malmo/Befolkning.html> [2012-07-28]

Malmö stads karttjänst (2012). [online]. Tillgänglig: <http://www.malmo.se/karta> [2012-07-28]

Marjavaara, R. (2012). The final trip: post-mortal mobility in Sweden. *Mortality*, 17:3. ss. 256-275.

Miljöbalk (1998:808). [online]. Tillgänglig: <http://www.notisum.se/rnp/sls/lag/19980808.HTM#K7P11S1N1> [2012-04-25]

Möller A. (2001). Begravningsplatsen i det mångkulturella samhället. I Klintborg Ahlklo, Å. *Mellan trädkrans och minneslund*, Svensk kyrkogårdsarkitektur i utveckling 1940-1990. Serien Stad och Land nr 167. Movium, SLU, ss. 87-98.

Petersson A. (2004) *The Presence of the Absent: Memorials and Places of Ritual*. Lic.-avh. Avdelningen för arkitektur. LTH. Lunds universitet.

Petersson A. & Wingren C. (2011). 'Designing Memorial Place: Continuing Care, Passage Landscape and Future Memories.' *Mortality* 16: 1, ss. 54-69

Plan- och bygglag (2010:900). [online]. Tillgänglig: <http://www.notisum.se/rnp/sls/lag/20100900.htm> [2012-03-15]

Program för allmän tävling om en ny begravningsplats vid Järvaålfältet i

Stockholm (2009), Kyrkogårdsförvaltningen Stockholm stad, [online].
Tillgänglig: <http://www.jarvaprojektet.se/content/2.dokument/75.jarva-begravningsplats/Tävlingsprogram%20för%20arkitekturtävling%20om%20järva%20begravningsplats%20från%20www.arkitekt.se.pdf> [2012-03-15]

Sandell A. (2010) Kyrkogården - plats för de döda, kraft åt de levande. Utemiljö och Movium, SLU *Gröna fakta* 3:2010.

Silfverberg B. (2012) Unik gravstenssamling i Sibbhult. *Kyrkogården* 3:2012.

Statistik kring kyrkogårdar i Malmö. Utlämnad av Kyrkogårdsförvaltningen i Malmö 2012-04-19.

Så kan din grav återanvändas (2009). *Västerbottensmytt*, 21 juni
[online]. Tillgänglig: <http://www.svt.se/svt/jsp/Crosslink.jsp?showResults2761786=true&a=1631062&d=33919> [2012-07-28]

Sörensson A-B. (2006). I Åkesson L. (Red.) *Inför döden*. Höganäs: Edition Andersson, 2006.

Sörensson A-B. & Wembling M. (2008) *Minnenas Trädgård - om kyrkogårdens form och växter*, Stad och Land nr 173 Movium SLU, Höganäs: Edition Andersson. Halmstad 2008.

Tendens (2011) Pål Reijer [Radioprogram] Producent: Ola Hemström. Sveriges Radio, P1 31 oktober.

The University of York (2012) [online]. Tillgänglig: <http://www.york.ac.uk/chp/crg/crgcontext.htm#whattodo> [2012-03-15]

Tuan, Y-F. (1974). Space and place: humanistic perspective. *Progress in Geography* 6: ss. 211-254

Törnberg U. (2012). Landsbygden lockar efter döden. *Sjdsvenskan* 24 juli.

Åhrén, Snickare E. (2002). *Döden, kroppen och moderniteten*. Diss. Linköping Studies in Arts and Science, 249. Stockholm: Carlsson, 2002.

Åkesson, L. (1997) *Mellan levande och döda: föreställningar om kropp och ritual*. Stockholm: Natur och Kultur: Forskningsrådsnämnden. 1997.

Wingren, C. (2009) *En landskapsarkitekts konstnärliga praktik - Kunskapsutveckling via en självbiografisk studie*. Diss. Alnarp: Sveriges Lantbruksuniversitet.

OTRYCKTA KÄLLOR

Lindberg. M. Kyrkogårdschef, Kyrkogårdsförvaltningen i Lund. Telefonsamtal.
22 mars 2012

Lorentzon. K. Föredrag Helsingborg, 24 september 2011

Petersson. I. Driftchef, Kyrkogårdsförvaltningen i Malmö, Telefonsamtal
28 mars 2012.

Reijer. P. Kyrkogårdschef, Kyrkogårdsförvaltningen i Trelleborg,
Telefonsamtal. 31 januari 2012.

Sandberg. M. landskapsarkitekt. Lund. Samtal 28 mars 2012.

Svensson, M. Kyrkogårdsförvaltningen i Malmö. Samtal. 19 april 2012.

Bildförteckning

Fig 1.

Ortofoto, Malmö, framtagen av Malmö stadsbyggnadskontor
© Lantmäteriet 2011.

Fig 2.

Ortofoto, Östra kyrkogården i Malmö, framtagen av Malmö
stadsbyggnadskontor, © Lantmäteriet 2011.

Fig 3.

Fotografi av ff. på Sigurd Lewerentzs skiss till tävling för Östra
kyrkogården 1916, Malmö stadsarkiv.

I fallstudien på Östra kyrkogården har jag använt mig av en
grundkarta över Östra kyrkogården, Svenska kyrkans hemsida [Tillgänglig]
<http://www.svenskakyrkan.se/default.aspx?id=659700> [2012-07-28]

Alla bilder är tagna av författaren om inget annat anges.

Alla illustrationer gjorda av författaren om inget annat anges.

BILAGA 1: Intervjufrågor

Pål Reijer, kyrkogårdschef, Trelleborg

Upplever du det som ett problem med återlämnade gravplatser?

Vilka är kyrkogårdens stora utmaningar inför framtiden?

Vad har man gjort på återlämnade gravplatser?

Maria Lindberg, kyrkogårdschef, kyrkogårdsförvaltningen Lund

Hur det ser ut med återlämnade gravplatser på kyrkogårdar i Lund?

Ser ni något behov av åtgärder kring detta i nuläget?

Hur man ser på byggandet av Fredentorps begravningsplats idag om det lämnas tillbaka mycket gravplatser på centrala kyrkogårdar?

Hur fungerar själva återlämnandet? Hur påverkar de återlämnade gravplatserna kyrkogårdens arkitektur?

Hur fungerar det med gravrätten för muslimer och judar där det finns en tradition med evig vila?

Ingemar Petersson, driftchef, kyrkogårdsförvaltningen Malmö

Hur ser det ut med återlämnade gravplatser på Östra kyrkogården i Malmö?

Vad är det för typ av gravplatser som återlämnats?

Hur går det praktiska återlämnandet till?

Brukar det handla om ett passivt eller aktivt återlämnande?

Vad tror ni om behovet av nya upplåtelser för de återlämnade gravplatserna idag?

Har det gjorts en kulturinventering med vilka gravplatser som kommer att bevaras?

Hur hanterar ni återlämnade gravplatser idag?

Har du upplevt några konflikter kring när det ska göras förändringar återlämnade gravplatser? Brukar det vara ett svårt beslut att återlämna en gravplats?

Finns det speciella utmaningar kring att jobba med en begravningsplats som är ritat av Sigurd Lewerentz med tanke på att han är en känd arkitekt?

Hur har frågan kring återbruk diskuterats under de senare åren?

Hur ser ni på skötselfrågan då det är stora ytor att sköta?

Monica Sandberg, landskapsarkitekt Landskapsgruppen Lund

Hur har du stött på återlämnade gravplatser i ditt arbetsliv?

Har du praktiskt arbetat med återlämnade gravplatser? Vad har det gjorts i de projekten?

Jag kommer att studera återlämnade gravplatser på Östra kyrkogården i Malmö som är ritad av Sigurd Lewerentz som är känd för just sin arkitektur? Vad är dina tankar kring hur man förhåller sig till den befintliga arkitekturen?

Du berättade vid vårt senaste samtal kort om lagstiftningen. Vad får man lov att göra på återlämnade gravplatser?

Du berättade även att man i Sverige valt att arbeta aktivt med att levandegöra kyrkogården snarare än att låta den bli en museal plats. Vill du utveckla det lite?

Har du några exempel på konflikter som kan uppstå mellan det kulturhistoriska och önskan om förändringar?

Har du i ditt arbete märkt att det var har varit en känslig fråga kring platsen för återlämnade gravplatser och återanvändning av gravplatser?

Mats Svensson, kyrkogårdsvärd, kyrkogårdsförvaltningen Malmö

Hur går den kulturhistoriska inventeringen av gravstenar till?

Upplever du att det har förändrats bevarar man mer eller mindre idag?

Vilken är din bild av återlämnade gravplatser?

Det är mycket ansvar på den enskilde gravrättsinnehavaren och på 90-talet blev det krav på att det skulle finnas en aktiv gravrättsinnehavare. Kan det vara så att de ökade krav på gravrättsinnehavaren har lett till mer återlämnade gravplatser?

Hur tänker man då kring återlämnade gravplatser och kvarterens framtida utveckling?

Tidigare har man lagt igen gamla kyrkogårdar? Exempelvis var Kungsparken en begravningsplats fram till 1800-talet? Hur tänker du kring det?

(Samtliga intervjuer övergick efterhand i fria samtal och därför kan det hända att vissa aspekter som belystes under intervjuerna inte är speglade av intervjufrågorna.)